

İ. A. AXUNDOV

**TİBBİN
TARİX VƏ FƏLSƏFƏ
İLƏ ƏLAQƏSİ**

Bakı – Mütərcim – 2014

Elmi redaktorlar:

B. X. Abasov,

əməkdar elm xadimi, professor

C. T. Əhmədli

əməkdar elm xadimi, professor

Axundov İ. A. Tibbin tarix və fəlsəfə ilə əlaqəsi. Monoqrafiya.

– Bakı: Mütərcim, 2014. – 100 səh.

Monoqrafiyada eramızdan əvvəl ki, dövrdən XXI əsrə qədər olan bir zaman müddətində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimlərinin əsərləri tədqiqata cəlb olunur. Bu əsərlərdə ki, tibbi, tarixi və fəlsəfi baxışlar araşdırılır və qarşılıqlı əlaqədə təhlil olunur.

A $\frac{4101010000}{026}$ 165-14

© İ. Axundov, 2014

GİRİŞ

Elmin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, bəzi dövrlərin həqiqətən böyük rolu olub. Qərbdə yüksək inkişaf etməkdə olan elm tənəzzül dövrünü başlayarkən, Şərqdə tərəqqi etməyə başladı. IV əsrdə Qərbdə formalaşan elmi təcrübə V əsrdən başlayaraq Şərqdə davam etdi.

Şərq də İslam dini yarandıqda Qədim Avropanın elmi də ayrı-ayrı dillərə tərcümə olunmuşdur. Və ərəbdilli mədəniyyətin meydana gəlməsinə hər cür imkan var idi. Avropada elm süsləşdiyi zamanda Şərq də nəinki yaşadı, geniş vüsət tapdı. Bu işin əsas təəsübkeşlərindən biri də Abdulla ibn əl-Mükəffadır (724-760). Onun elmdə ən böyük xidməti qədim yunan alimlərinin əsərlərini ərəbcəyə tərcümə etmək idi. O, həm də qədim İran, Pəhləvi və Hind dillərini mükəmməl bildiyi üçün qədim yunan yazılarını ərəb dilinə asanlıqla tərcümə edirdi. Əslən İrandan olan bu şəxs dini əqidəsinə görə zərdüştçü idi. Lakin sonralar əl-Mükəffa islamı qəbul etməyə məcbur olsa da, bu onun xilasına səbəb ola bilmədi. O, kafir adlandırıldı və Mənsur (754-776) xəlifə olduğu zamanlarda öldürüldü.

IX-X əsrdə iki elmi sahə fəlsəfə və tibb Yaxın Şərq ölkələrində, əsasən də Bağdad da yaxşı inkişaf edirdi. Burada iki böyük alimi xüsusi qeyd etmək lazımdır; Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tərxan ibn Uzlaq əl-Fərabî (870/873-950/951) və Əbu Bəkir Məhəmməd ibn-Zəkəriyyə Ər-Razi (854/26.08.865-15.10.925). Əl-Fərabî fəlsəfəni, Ər-Razi isə tibbi inkişaf etdirirdi. Ər-Razi hətta tibbin patoloji məsələlərini də öyrənirdi. Şərq də nəzəri anatomiyanın problemləri ilə ilk dəfə Fərabî məşğul olmuşdur.

XIII əsrdən başlayaraq Şərq alimlərinin adları Avropada da çəkilirdi. Avropa əsasən əl-Fərabinin, Ər-Razinin, Əbu Əli Hüseyn ibn Abdulla ibn Sinanın (980-1037) və b. adlarını xüsusi qeyd edirdi.

XIV əsrdə Şərqi tamamilə susmasına səbəb Avropanın Renessans (İntibah) mərhələsinə qədəm qoyması idi. Lakin buna baxmayaraq XIV əsrin ortalarında bəzi şərq alimləri tarixdə qaldı. Onlardan 1345-ci ildə qətlə yetirilən Əbu Həyyan əl-Əndəlusini qeyd etmək lazımdır. Əbu Həyyan hüquqşünas idi, İbn ən-Nafisin (1210/1213-17.06.1288) həyatı və fəaliyyəti ilə maraqlandı, yazdığı əsərlərdə onun adını qeyd edirdi. Peşəsi həkim olan İbn ən-Nafis hüquq elmi ilə də məşğul olurdu.

Avropa İbn ən-Nafislə, xüsusən onun yazdığı əsərlərlə maraqlanırdı. XIV əsrdə Avropanın tibb elminə marağı artdı və çox çətinliklədə olsa meyidlərin təşrihi (meyidyarma) edilməsinə icazə verildi.

XVII əsrdən sonra Qərbdə elmə və alimlərə münasibət dəyişdi. Onlar elm üçün faydalı olan, elmə yenilik gətirən insanları qiymətləndirməyə başladılar və bu münasibət qanuna çevrildi.

Dünyada ən böyük kəşfin (kiçik qan dövrəsinin) sahibi olan İbn ən-Nafisin adını Avropa XX əsrdə bərpa etdi. Bu cür hərəkəti ancaq mədəni xalqlar edə bilərlər. Müsəlman dünyasındakı hərcimərcilik isə bu gündə davam edir. Budur ürək göynədən məsələ. Bəlkə elmlə bağlı müsəlman dünyasında elə böyük işlər görülür ki, onların adları yenə çəkilmir. Bəlkə də Yaxın Şərqdə yaranan hər hansı bir elmi yenilik Avropaya keçir, orda inkişaf edir və kiminsə adına yazılır, bilmək çətinidir.

I FƏSİL

ORTA ƏSRLƏRDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRMİŞ AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TİBBİN TARİX VƏ FƏLSƏFƏ İLƏ ƏLAQƏSİ

İlk elm və mədəniyyət ocaqları Qədim Şərqdə yaranmışdır. Bu ölkələr arasında Qədim Misir, Çin, Hindistan ilə bərabər Yaxın və Orta Şərqdə, xüsusilə Azərbaycanda inkişaf etməkdə olan və çox az öyrənilmiş Atəşpərəstlərin mədəniyyətini də göstərmək lazımdır. Onların müqəddəs kitabı olan “Avesta” (Avestanın tərkib hissələri e.ə 1-ci minilliyin 1-ci yarısında formalaşmağa başlamışdır) antik dövrdə Yunanıstanda elmin müxtəlif sahələrinin, xüsusilə tibbin inkişafında böyük rol oynamışdır. Avestanın elmi nailiyyətləri hələ ki, çox az öyrənilmişdir. Ona görə də bu kitab uzun illər alimlərin tədqiqat materialı olacaqdır.

Avestanın təsiri altında Qədim Yunanıstanda müxtəlif elmlər və xüsusilə də tibb elmi sahəsində ki, uğurların əldə edilməsi haqqında məlumatlar vardır. IV və V əsrlərdə Yunanıstanda akademiya bağlandıqdan sonra orada çalışan alimlərin əksəri Orta Şərq ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana üz tutmuş və bu ölkələrdə elm və mədəniyyətin inkişafı uğrunda çalışmağa başlamışlar. Şərq alimləri özləri də bu sahədə fəal iştirak etmiş və elmin inkişafına yeniliklər gətirmişlər.

VII-VIII əsrlərdən başlayaraq Orta və Yaxın Şərq ölkələrində İslam mədəniyyəti geniş yayılmağa başlamışdı. Bu təsir Azərbaycanda iki tərəfli olmuşdur. Bir tərəfdən İslam mədəniyyətinin dahi klassikləri Zəkəriyyə Ər-Razi, İbn Sina, İsmayıl Cürçani (1340-1413) və onların tələbələri Azərbaycanda tibbin inkişafına yaxından kömək etmişlər. Digər tərəfdən isə o dövrün məşhur Azərbaycan həkim və alimləri də öz növbəsində İslam elm və mədəniyyətinin inkişafının yaxından iştirakçıları olmuşlar. Onların adları və əsərləri

o dövrdə İslam Akademiyalarında mütəxəssislərə yaxşı bəlli idi. Elə yalnız bunu qeyd etmək kifayət edər ki, dahi İbn Sinanın ən yaxşı tələbələrindən biri azərbaycanlı Əbülhəsən Bəhmənyar Mərzban oğlu Azərbaycanlı (əl-Azərbaycani, 993-1066) olmuşdur. Ərəb mədəniyyətinin təsiri o dərəcəyə çatmışdır ki, hətta o vaxt azərbaycanlı alim və həkimlərin ad və soyadları da ərəbcə yazılmışdır. Məsələn, İsa əl-Rahi, Kafiyəddin Ömər İbn Osman (1080-1145/1150), Əbu Mənsur və b. Bu alimlər Azərbaycan ərazisindən kənar da əhali arasında çox məşhur idilər. Dahi Azərbaycan həkimi Mahmud İbn İlyas əl-Şirazi (12..-1330) ömrünün müəyyən müddətini Şiraz şəhərində keçirmiş, orada böyük bir xəstəxana yaratmış və ona başçılıq etmişdir. Bu həkim şəhərin əhalisinin rəğbətini o qədər qazanır ki, onun adının axırına “Şirazi” sözünü əlavə edirlər.

Əfsuslar olsun ki, təbii fəlakətlər, düşmən basqınları və s. nəticəsində o zaman ki, Azərbaycan alimlərinin bir çox əsərləri ya itmiş, ya da müxtəlif kitabxanalarda və ayrı-ayrı şəxslərin evlərində saxlanılmışdır.

Azərbaycanlı orta əsr həkimlərinin bəzi əsərlərinin Sankt-Peterburqda, Tiflisdə, Aşqabadda və başqa şəhərlərdə saxlanılması haqqında da məlumatlar vardır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda orta əsrlərdə yaşayıb yaratmış azərbaycanlı alim və həkimlərinin otuza yaxın əlyazmalarında müasir tibb üçün böyük əhəmiyyəti olan bir sıra məsələləri tədqiqata cəlb etdik. Bu işin böyük əhəmiyyəti ondadır ki, orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimləri öz əsərlərini türk, fars, ərəb və başqa dillərdə əski əlifba ilə yazdıqlarından bu əsərləri geniş kütlə istifadə edə bilmirdi.

Orta əsrlər məfhumu olduqca geniş olub erkən, klassik və gecikmiş dövrlərə bölünür. Erkən VI-XI, klassik XII-XIV, gecikmiş XV-XVII əsrləri əhatə edir. Lakin bu bölümü şərti hesab etmək lazımdır.

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tibbin inkişafı Avesta, Qədim Yunan və İslam elm və mədəniyyətinin təsiri altında olmuşdur.

Bu dövrdə yaşayan alimlər sırasında dahi İbn Sinanın tələbəsi olan Əbülhəsən Bəhmənyarı göstərmək olar.

Rəvayətə görə İbn Sinanın Bəhmənyar ilə tanışlığı təsadüfi olmuşdur. İbn Sina cavan və sağlam dəmirçi Bəhmənyarın dükanının qarşısından keçərkən, onun xarici görünüşü diqqəti cəlb etmiş və dükana daxil olmuş, zarafat ilə əlini uzadaraq “o köz odlardan birini mənim ovcuma qoy” demişdir. Bəhmənyar isə onun ovcunun içərisinə əvvəlcə bir qədər kül qoyur, sonra onun üzərinə odu yerləşdirir. Bu cəldlik və hərəkət İbn Sinanın çox xoşuna gəlir. Bəhmənyar ilə daha yaxından tanış olduqdan sonra onun dərin, mənalı bir insan olduğunu görür və onu tələbələrinin sırasına daxil edir.

Beləliklə, Bəhmənyar ən gənc tələbələrdən biri kimi onun yanında fəaliyyət göstərir. Bəhmənyar öz əsərlərində real varlıqdan danışmış, sağlam və xəstə orqanizmdə ruh ilə cismin vəhdətinə böyük yer vermişdir. Ruhun bəzi məsələləri haqqında Aristotelin (e. ə. 384-322) bir çox fikirləri ilə razı olmadığını bildirmişdir. Bəhmənyar hətta özünün müəllimi İbn Sina ilə də hər zaman elmi mübahisədə olmuş və onun bəzi fikirlərini tənqid etmişdir. Onun fəlsəfəsinin tibb ilə əlaqəsi haqqında olan fikirləri alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bəhmənyar, İbn Sina və ondan sonrakı həkim və filosoflar kimi daima materiyanın bioloji hərəkət formasının xüsusiyyətlərini öyrənmiş, onun tibb üçün çox mühüm olmasını göstərmişdir.

Erkən orta əsrlərdə məşhur Azərbaycan həkimlərindən biri də X əsrdə yaşayıb-yaratmış Əbu Mənsur Hərəvidir. Onun dərman bitkiləri haqqındakı əsəri diqqətə layiqdir. Bu əsər X əsrdə tərtib edilmiş və sonra XI əsrin ortalarına qədər tələbələri tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Bu kitabda 500-dən çox dərman bitkisinin, 100-ə yaxın mineral maddənin və bəzi üzvü preparatların adları qeyd olunmuşdur. Onların təsirlərinin öyrənilməsinə böyük yer verilmişdir. Dərmanın xəstəyə təyin edilməsi zamanı xəstənin yaşının, fərdi xüsusiyyətlərinin və hətta dərman bitkilərinin əkildiyi yerlərin və dərman qəbul edilən zaman ilin fəsillərinin nəzərə alınması göstərilmişdir. Bu alimin fikrincə, canlılarda olduğu kimi dərmanların da təbiəti müxtəlif ola bilər. O, isti və soyuq təbiətli dərmanların adını

qeyd etmiş və soyuq təbiətli insanlara daxili hərarəti artırma bilən dərmanların qəbulunu məsləhət görmüşdür. Daxilə və xaricə qəbul edilən dərmanların müxtəlif üsullar vasitəsilə işlədilməsini göstərmişdir. Məsələn, sürtmək, yaxmaq və ya buxarlandırma yolu ilə dərmanı qəbul etmə və s.

O, əsərlərində qan dövranı xəstəliklərinə böyük yer verirdi, lazımı gəldikdə qan buraxmağı və ya bu məqsəd üçün zəliflərdən də istifadə etməyi məsləhət görürdü.

Erkən orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş azərbaycanlı həkim və alimlər sırasında İsa əl-Rahi xüsusi yer tutur. Bu alimin bizə gəlib çatan əsas əsərlərindən “Tibb” adlı qısa, lakin qiymətli kitabını göstərmək lazımdır. İsa əl-Rahi bir sıra Yaxın və Orta Şərqi ölkələrini gəzib, orada fəaliyyət göstərən həkimlərin təcrübəsi və əsərləri ilə yaxından tanış olmuş, onların bəzisini tərcümə edib, həmin kitablar haqqında qiymətli şərhlər, xülasələr yazmışdır. Şərqi dillərini yaxşı bilməsi, bu işdə ona yaxından kömək etmişdir. Bir çox ölkələrə elmi səyahətlər etməsi əl-Rahinin fəlsəfi və tibbi fikirlərinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Əl-Rahinin əsas uzaqgörənliyi onda idi ki, o, müasir tibbdə geniş müzakirə olunan bioloji və ictimai amillərin əlaqəsini hələ o zaman dərinlən öyrənmiş, insan patologiyasında ictimai amillərin roluna üstünlük vermişdir.

İsa əl-Rahinin əsərlərində müasir tibbi maraqlandıran sağlamlıq, xəstəlik və sağalma haqqında bir sıra orijinal fikirlər vardır. O, sağlamlığın qoruyub saxlanmasında, orqanizmin müxtəlif sistemləri arasındakı harmoniyaya böyük əhəmiyyət verirdi və hesab edirdi ki, bunun pozulması xəstəlik yaradır. Elə buna əsasən də sağalmanın əsas səbəbini pozulmuş harmoniyanın bərpasında görürdü.

Hələ X əsrdə İsa əl-Rahi fizioloji və patoloji hallarda orqanizmə vahid bir sistem kimi baxırdı və qeyd edirdi ki, bədənin hər bir nahiyəsində baş verən dəyişikliklər mütləq bütöv orqanizm səviyyəsində özünü göstərməlidir. Xəstəliklərin əmələ gəlməsində və sağalmada insanın təbiətinin və sağlamlığının rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Vərdişi insanın ikinci təbiəti hesab edirdi. Zərərli vərdişləri isə lazımsız bilirdi. Əl-Rahiyə görə insan həmişə çalışma-

lıdır ki, həyatda orta vəziyyət tutub, ifratdan kənar olsun, xüsusilə cinsi əlaqədə ifratın bədən və ağıl üçün zərərli olmasını ətraflı şəkildə sübut edirdi. Sağlamlığın əsas şərtlərini isə düzgün qidalanmaqda, istirahət və əmək rejimini gözləməkdə, fəal həyat tərzini keçirməkdə, əxlaq pozğunluqları ilə mübarizə aparmaqda və s. görürdü.

İsa əl-Rahinin əsərlərində göstərilir ki, insan xəstəlikdən öz qüvvələri hesabına sağalır. Həkim isə bu işdə ona kömək edir. Digər alimlərin əsərlərində olduğu kimi onun da kitabında daxili qüvvələr haqqında çoxlu məlumatlar var. Hal-hazırda biologiya və tibbdə öyrənilən “Adaptasiya enerjisi” ilə daxili qüvvələr arasındakı əlaqəni öyrənmək çox vacib məsələlərdən biridir.

İsa əl-Rahi onun dövründə məlum olan xəstəliklərin təsnifatına yeni qruplar əlavə etməklə onu daha da təkmilləşdirmişdir. Bu yeni qruplara travmalar, psixi xəstəliklər, irinli dəri xəstəlikləri, ayrı-ayrı sistemlərin və orqanların xəstəlikləri aid edilirdi. O, xəstəliklərin müalicəsində hər şeydən əvvəl adət-ənənələri gözləməyə böyük yer verirdi. Ümumiyyətlə, müalicədə fitoterapiyadan geniş istifadə edirdi, orqanizmin müqavimətini artırmaqla bəzən dərmanlara daha çox əhəmiyyət verirdi. İsa əl-Rahi Qədim Yunanıstanın görkəmli həkimlərinin əsərləri ilə də yaxından tanış idi. Onlara istinad edərək, bir çoxuna tənqidi yanaşırdı. İsa əl-Rahinin adı Şərqi akademiklərinin əsərlərində qeyd olunmuşdur.

Klassik orta əsrlər dövründə Azərbaycanın elm və mədəniyyəti, xüsusilə də tibb başqa ölkələrin təsirindən azad olmağa başlayır. Elə ona görə də o dövrdə yaşayan alimlər geniş və dərin biliyə malik olub, elmin bir çox sahələri və xüsusilə tibb sahəsində dünyəvi əhəmiyyətə malik olan nailiyyətlər əldə edirdilər. Bu alimlər sırasında Kafiyəddin Ömər İbn Osmanı göstərmək olar. Təəssüflər olsun ki, bu alimin bizə gəlib çatan konkret bir elmi əsəri yoxdur. Onun fəlsəfi fikirləri və həkimlik fəaliyyəti haqqında olan məlumatları əsas etibarlı ilə qardaşı oğlu böyük Azərbaycan şairi Əfzələddin İbrahim Əli oğlu Xaqani Şirvani (1120-1199) və o dövrün məşhur həkimlərindən biri olan qardaşı Vaxtəddin İbn Osmanın və həm də o zamanlar yaşayıb-yaratmış alimlərdən Əbülhəsən Ərbəbilinin,

Seyid Bardanın, Əhməd İbn Süleymanın, Həkim Təbrizinin əsərlərinə əsaslanırdı. Kafiyəddin Ömər İbn Osmanın da əsərləri o dövrün bir sıra azərbaycanlı alimləri kimi təbii fəlakətlərə və yadellilərin hücumlarına məruz qalmışdır. Lakin geniş xalq kütləsi arasında Ömər İbn Osmanın əsli, nəcabəti, yaşadığı yer, onun özünün və qardaşının həkimlik fəaliyyəti haqqında olan rəvayətlər bizim dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Bu rəvayətlərə görə Şamaxının Məlhəm kəndində çox qədim zamanlarda olduqca bilikli bir həkim yaşayırmış. Onun hazırladığı məlhəmlər uzaq yerlərdən gələn xəstə insanları tezliklə və tamamilə müalicə edirmiş. Hətta bu məlhəmlər hələ o zaman geniş miqyasda xaricə satılmaq üçün də göndərilirdi, belə hesab edilir ki, Şamaxının yaxınlığında olan Məlhəm kəndi həmin həkimin məlhəmlərinin adı ilə adlandırılıb. O, günəşin şüalarının məlhəmlərin müalicəvi effektini artırma bilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Rəvayətə görə bu alim dünyasını dəyişdikdən sonra onu yaşadığı yerin yaxınlığında olan günəşli bir təpədə dəfn ediblər. Həmin təpənin adı hələ indiyə qədər xalq arasında “Dədə Günəş” adlanır. Dədə Günəş sonralar ziyarətgaha çevrilmişdir.

Məlhəm kəndinin yaxınlığında Ömər İbn Osman böyük bir tibb məktəbi yaratmışdır ki, orada həm gənc həkimlər hazırlanırdı, həm də həkimlər öz biliklərini təkmilləşdirirdilər. Bu tibb məktəbinin nəzdində xüsusi klinikalar, dərmanxanalar və laboratoriyalar var idi. Bu laboratoriyalarda xəstələrin müayinəsi ilə məşğul olurdular. Tibbin nəzəri fənlərindən anatomiya, fiziologiya, patologiya və gigiyenaya xüsusi yer verilirdi. Tibb məktəbinin nəzdində olan dərmanxanalarda müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində işlədilən məlhəmlər ilə bərabər həblər, tozlar, plastrlar, dəmləmələr, şərbətlər, məcunlar da hazırlanırdı. Tibb məktəbinin yaxınlığında dərman bitkilərini becərmək üçün xüsusi sahələr də ayrılmışdı.

Ömər İbn Osmanın mahir həkim olması ilə bərabər, həm də onun böyük filosof, məşhur riyaziyyatçı, münəccim və kimyaçı olmasını da qeyd etmək lazımdır.

Klassik orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş görkəmli Azərbaycan filosof və həkimlərindən biri də Möhəzəddin Təbrizi idi. Təsədüfi

deyil ki, həmin dövr də yaşayan dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) onu Azərbaycanın Razisi və İbn Sinası kimi qiymətləndirmişdir. Möhəzəbəddin yunan filosof və həkimlərinin əsərləri ilə yaxından tanış idi. Lakin o, ən çox İbn Sinaanın fikirlərinin təsiri altında olmuşdur. M. Təbrizi hələ o zaman ruhun bədəndən ayrı olması fikrini tənqid edərək, insanın psixi fəaliyyətində həm fiziologiya, həm də patologiyaya böyük yer vermişdi. O, orqanizmə vahid bir sistem kimi baxmış və bütün orqanların məqsədə uyğun şəkildə, bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərməsini qeyd etmişdir. O, həmişə struktur və funksional dəyişiklikləri vəhdətə görürdü. Sağlamlığın qorunub saxlanması və xəstəliklərin tez sağalması üçün lazım olan maddələrin orqanizmdən sorulmasına və zərərli maddələrin vaxtında xaric edilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Maraqlıdır ki, hələ o zaman Möhəzəbəddin xəstənin xarici görünüşünü, dərisinin rəngini və bədən hərəkətini təyin etməklə bərabər, ağrı, atrofiya və s. olmasına fikir verirdi, dərinin yaş və quru olmasını yoxlayırdı. Xəstənin ifrazatını vizual müayinə edirdi, onun hissini, hərəkətini və psixi fəaliyyətlərini yoxlayırdı.

Möhəzəbəddin Təbrizi hesab edirdi ki, xəstəliyi yaxşı öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl sağlamlıq anlayışını dərinlən və mükəmməl bilmək lazımdır. Hələ o zaman M. Təbrizi də İbn Sina kimi sağlamlığın da müəyyən dərəcələrinin olmasını qeyd edirdi, onun yaş xüsusiyyətlərindən və insanın yaşadığı ətraf mühitdən xeyli asılı olmasını göstərirdi. Sağlamlığın qorunması və xəstəliklərin baş verməsində maddələr mübadiləsinə böyük yer verirdi. O, öz əsərlərində xəstəliklərin səbəbinin axtarılmasını əsas şərt sayırdı. Patogen amillərin sırasında termiki, mexaniki, kimyəvi, psixi və s. amillərlə bərabər gözə görünməyən amillərin də olmasını hələ o zaman qeyd etmişdir. Xəstəliklərdən qorunmaq və sağalma prosesinin sürətlənməsi üçün o, ilk növbədə xəstəlikləri törədən zərərverici amillərin aradan qaldırılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Yaşayış mühitinin və kurort amillərinin əhəmiyyətini nəzərə alıb, havanın təmizlənməsi üçün ağacların əkilməsini tövsiyə edirdi.

Möhzabəddin Təbrizinin “Tibb-ül camali” və “Əl Muxtar” əsərləri bizə gəlib çatmışdır. “Tibb-ül camali” kitabı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda, “Əl Muxtar” kitabı isə Təbriz kitabxanasının əlyazmalar fondunda saxlanılır.

Möhzabəddin Təbrizi geniş dünya görüşə malik olan həkim və alim idi. Onun qədim yunan fəlsəfəsi və tibb ilə dərindən tanış olması və onlara tənqidi yanaşması, həm də tibb sahəsində mahir təşkilatçı kimi fəaliyyət göstərməsi, o dövr ki, Təbriz Akademiyasında bu alimin hörmətli şəxsiyyət kimi qiymətləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Klassik orta əsrlərdə tibbin nəzəriyyəsi və praktikası üçün böyük xidmətlər göstərmiş dahi Azərbaycan həkim və alimlərindən biri də Mahmud İbn İlyas idi. O, ilk dəfə olaraq öz əsərlərində aydın şəkildə tibbin nəzəri və praktik hissələrdən ibarət olduğunu qeyd etmiş və onların bir-biri ilə sıx əlaqəsini göstərmişdir. Bizə gəlib çatmış və yeddi fəsildən ibarət olan “Müxtəsərə tibb” kitabının bir hissəsi tibbin nəzəri məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu hissədə tibbin bir sıra fəlsəfi məsələləri, tibbi hadisələrin mahiyyəti, xəstəliklərin əmələ gəlmə səbəbləri, sağlamlığın (xüsusilə yaşlı şəxslərdə) qorunması, xəstəliklərin gedişinə təsir edən amillər və s. haqqında geniş məlumatlar verilir. O, ağır xəstəliklərin gedişində böhranların dərindən öyrənilməsinə daha çox fikir verirdi. Daxili mühitin tamlığının saxlanılmasının sağlamlıq üçün əsas şərtlərdən biri olmasını qeyd edirdi.

Mahmud İbn İlyas bir çox əsərlərində xəstəliklərin gedişi zamanı kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsinə, orqanizmin özünün müdafiə qüvvələrinin sağalmaqda rolunu və s. dərindən öyrənmiş və müalicə zamanı diaqnoz ilə bərabər proqnoza da böyük yer vermişdi. Mahmud İbn İlyas qan dövrəni xəstəliklərini daha dərindən öyrənmiş və ürəkdə gedən ritm pozğunluqlarının səbəbini təkcə ürəkdə deyil, ürəkdən kənar da yerləşən amillərdə də görmüşdü. O, nəbz vurğularının müxtəlif növlərindən xəstəliyin diaqnoz və proqnozunun təyininə istifadə etmişdir.

Mahmud İbn İlyas “Müxtəsərə tibb” kitabının ikinci hissəsində tibbin praktik məsələlərinə dair geniş məlumat vardır. Burada

xüsusilə sadə, mürəkkəb və qarışıq dərmanlar haqqında cədvəllər üzrə məlumatlar verilmişdir.

Onun “Kitabə tıbb” kitabının birinci hissəsində bədəndə olan qüvvələr və onların sağalmada roluna geniş yer verilir.

Mahmud İbn İlyas görkəmli həkim olmaqla bərabər, həm də yaxşı əczaçı və dərmanşünas idi. Onun əsərlərində fəsillər üzrə geniş işlədilən dərman formaları və onların təsiri haqqında məlumatlar verilmişdir. Dərmanların təsirinin öyrənilməsində eksperimentlərdən də istifadə etməsi haqqında məlumat vardır.

Elə bu nailiyyətlərə görə də, Mahmud İbn İlyasın 10-dan çox tibbə aid əsəri XVIII əsrə qədər Yaxın və Orta Şərqdə tibb sahəsində olan əsas dərsliklərdən biri sayılırdı. Onun şöhrəti o zaman ki, Bağdad və digər İslam akademiylərində də məşhur idi.

Mahmud İbn İlyasın o dövrdəki xəstəxanaların tibbi tələbatlara uyğun tikilməsində böyük rolu var idi. Onun müxtəlif şəhərlərdə təşkil etdiyi müalicə idarələri, İbn Sinanın dövründə təşkil olunan müalicəxanalardan fərqlənirdi.

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi və həkimi Rəşidəddin Fəzlul-lah (1247-1317) Mahmud İbn İlyasın tikdirdiyi xəstəxanaların layihələrini bəyənmiş və XIII əsrin axırları, XIV əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərində həmin layihələr üzrə bir çox xəstəxanalar (darül şəfalar) tikdirmişdir. Bunların nəzdində tibbi kadrlar hazırlamaq üçün məktəblər də var idi. Bu tibbi məktəblərdə bir çox ölkələrdən gəlmiş mütəxəssislər fəaliyyət göstərirdilər. Bəzi tarixi məlumatlara görə həmin tibbi akademiylərdə 6000-dən çox Hindistan, Çin və Ərəb ölkələrindən gəlmiş alimlər çalışırdılar. Şəhərdə bunlar üçün alimlər evi, elmi müəssisələr, alimlər küçəsi və s. təşkil olunmuşdur ki, bunların hamısı Rübə Rəşidi (Rəşid dördbucağı) daxilində yerləşirdi. Onun xərəbələri hələ indi də Təbrizin kənarında Qüllə adlanan sahədə qalır.

Klassik orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış, tibbin inkişafına kömək etmiş dahi Azərbaycan alimlərindən biri, münəccimi və riyaziyyatçısı Xacə Nəsirəddin Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən Tusinin (18.02.1201-25.06.1274) işlərini qeyd etməmək

olmaz. Tarixi məlumatlar buna dəlalət edir ki, bu böyük alim tibb fənnini məşhur həkim olan Qütbəddin Misrinin yanında öyrənmişdir. Qütbəddin özü də görkəmli həkim və filosof Fəxrəddin Razinin tələbəsi idi.

Nəsirəddin Tusinin bilavasitə tibblə əlaqədar olan əsərlərində insanın xarakterinin xüsusiyyətləri “Təbiətin müdrikliyi”, “Tibbin qanunları” və İbn Sinanın “Tibb qanunu” kitablarının şərhlərində və digər əsərlərində göstərilmişdir.

Bu dahi münəccimin həkimlikdə məharəti o dərəcəyə çatmışdır ki, lazım gəldikdə hətta cərrahi əməliyyatlar da aparmışdır. Rəvayətə görə ov zamanı qarın nahiyəsindən yaralanmış Əmir Elxana heç bir saray həkimi cürət edib, cərrahi əməliyyat aparmaq istəməmişdir. N. Tusi isə Əmirin həyatının təhlükədə olduğunu hiss edərək, dərhal lazımı cərrahi əməliyyat aparmış və yaranın tez sağlması üçün xüsusi dərmanlardan istifadə etmişdir.

N. Tusinin elmlərin təsnifatı haqqında olan yeni təsnifatı və burada tibbə verilən yer diqqəti cəlb edir. O, statistikanın tibbdə tətbiq edilməsinə cəhd edən ilk amillərdən biri idi. Tusi ilk dəfə olaraq riyaziyyatı tibb də tətbiq etməyə çalışmışdır. O, materiyanın bioloji hərəkət qanunlarının xüsusiyyətlərinin tibbdə tətbiq edilməsinə böyük yer vermişdir. Qəzəb, kin, şadlıq və başqa bu kimi emosional halların öyrənilməsində onun nailiyyətləri böyükdür.

Bu sahədə N. Tusinin əldə etdiyi uğurlar, sonralar onun tələbəsi olan Əbdülməcid Təbib (XIII əsr) tərəfindən davam etdirilmişdir. Bu həkim və alim psixikanı beyinin məhsulu hesab edib, hələ o zaman beyində gedən oyanma və ləngimədən danışmışdır. Psixiatriya ilə yaxından maraqlanıb, psixi xəstələrdə manyakal və depressiya hallarının ola bilməsinə işarə etmişdir. Bəlkə də birinci dəfə olaraq o, psixikasını pozulmuş şəxslərə xəstə kimi baxmış və onların müalicəsi ilə məşğul olmuşdur. Onun əsas bizə gələn əsəri “Kitabə-müdəvat” (“Müalicələr kitabı”) XIII əsrin axırlarında yazılmışdır. Bu əsər 49 fəsildən ibarət olub, ayrı-ayrı sistemlərin xəstəliklərinə və onların müalicəsinə həsr edilmişdir. Bu əsərdə hamiləlik, məməlik haqqında da geniş məlumatlar vardır. O, əsasən

xəstəliklərin səbəbini axtarıb aradan qaldırmağı məsləhət görürdü. Burada şəraiti dəyişməyə böyük yer verməklə, müasir dildə desək, o, ikinci dominant ocağın yaradılmasını nəzərdə tutmuşdu. Ömrü uzatmaq üçün onun verdiyi təkliflər diqqəti cəlb edir.

Əbdülməcid Təbibin “Tibb” adlı kitabının olması haqqında da məlumat vardır. Tarixi məlumata görə, Əbdülməcid Təbib də məşhur həkim Mahmud İbn İlyas ilə bərabər Cənubi Azərbaycanda, bir-birinə yaxın yerlərdə yaşamış və elmi əlaqələri olmuşdur.

Nəsrəddin Tusi tərəfindən Təbriz şəhərində təşkil edilən, indiki dildə desək, elmi şurada müxtəlif mütəxəssislər iştirak edirdilər. Bu şuranın tibbi məsələlərinə isə bilavasitə Əbdülməcid Təbib başçılıq edirdi.

O dövrdə yaşayıb, fəaliyyət göstərmiş azərbaycanlı həkim və alimlərdən biri olan Mənsur İbn Məhəmmədin “Tibb” və “Kifayeyi mənsuri” kitabları üzərində də dayanmaq istərdik. Bu kitablarda tibbin nəzəri və praktik hissələri haqqında geniş məlumatlar, sağlamlığın qorunub möhkəmlənməsi, sağlamlığı poza bilən səbəblər və amillər, xəstəliklərin təsnifatı, ayrı-ayrı orqanların xəstəliklər və ümumi terapiyası haqqında geniş məlumatlar verilir. Müasir tibb də qəbul edilən peşə xəstəliklərinin öyrənilməsi məsələsinə hələ o vaxt Mənsur İbn Məhəmməd çox böyük əhəmiyyət verirdi. Məsələn, toxucuların sağlamlığının qorunması haqqında müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif etmişdir. “Kifayeyi mənsuri” kitabında dərmanlarla müalicə ilə bərabər, iqlimin təsirinə böyük yer verirdi. Mənsur İbn Məhəmməd bu əsərində ayrı-ayrı xəstəliklərin böhran günlərini və bu hallardan çıxmaq üçün müəyyən tədbirlərin görülməsini təklif etmişdir.

XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış məşhur azərbaycanlı həkim və alimlərindən biri də Məhəmməd Bərquşadidir. Onun əsas kitabı olan “Tibbi nəbəvi”-nin giriş hissəsi azərbaycan, ərəb və fars dillərində şer ilə yazılmışdır.

Kitabın bir hissəsi ərəb, digər hissəsi isə Azərbaycan dilində tərtib edilmişdir. Bəlkə də bu kitab tibb sahəsində Azərbaycan dilində yazılan ilk əsərlərdən biridir. Kitabın birinci hissəsi bir çox xəstə

təliklərin müalicə metodlarına həsr edilmişdir. Xəstəliklərin gedişi və müalicəsində o, fərdi xüsusiyyətlərin rolunu yüksək qiymətləndirir. Əsəb sistemi xəstəliklərin müalicəsinə böyük yer verir. Və bunun üçün xüsusi metodlar təklif edir. Bu əsərdə həm də müxtəlif zəhərlənmələr ilə mübarizə yolları göstərilir. Bərqüşadının əsas xidmətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o, öz əsərlərində tibb sahəsində əldə edilən yenilikləri sistemləşdirirdi. İnsanların təbiəti və xarakteri haqqında onun bir sıra orijinal fikirləri vardır.

Təbriz Akademiyasının təşkilindən yüz il sonra orada olan sağlamliq mərkəzində məşhur həkim və alimlərdən biri olan Yusifi Məhəmməd Yusif Təbib (XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəlləri) özünün elmi və müalicəvi fəaliyyətini davam etməyə başlayır. Onun əsas elmi əsərlərindən “Fəvaid-əl məvadd” (“Maddələrin xeyri”) və “Cami-ül fəvaid”-i (“Xeyirlərin məcmuəsi”) göstərmək olar.

“Fəvaid-əl məvadd” kitabında müxtəlif dərman maddələri haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Xüsusilə, əhval-ruhiyyəni, orqanizmin tonusunu, huş və hafizəni artırma bilən və s. bu kimi məcunların tərkibinin verilməsi diqqəti cəlb edir. Yusifi öz əsərlərində digər Şərq alimləri kimi hesab edir ki, hər bir patogen amili ona zidd olan maddə ilə dəf etmək lazımdır. Yəqin ki, buna görə də homeopatiya istiqaməti (oxşarı oxşar ilə müalicə etmək) Şərqdə inkişaf etməmişdir.

Yusif Təbibin əsərlərindən biri “Tibbi Yusifi” mənzum formada yazılıb və on bir fəsildən ibarətdir. Burada sağlamlığın möhkəmlənməsi və yaxşı adət ənənələrin rolu qeyd olunur. Adət-ənənənin pozulması xəstəliyə şərait yaratması ilə əlaqəli olduğu göstərilir. Dərman və qida maddələrinin təbiəti və onların xeyri xüsusi cədvəllərində qeyd olunur. Yusifinin “Böhranlar haqqında” kitabı da diqqəti cəlb edir.

Gecikmiş orta əsrlərdə Azərbaycan həkim və alimlərinin işlərində fizioloji istiqamət və eksperiment öz rolunu daha çox göstərməyə başlayır. Lakin bununla bərabər bu dövrdə türkçarəçilik, fəlciliq, ara həkimlik və s. də tibbə daxil olmağa başlayır. Amma həqiqi həkim və alimlərin fəaliyyətləri nəticəsində geniş inkişaf edə

bilmir. Bu dövrdə həqiqi azərbaycanlı həkim və alimlərin sayı xeyli artır. Lakin burada onların hamısının üzərində dayanmaq imkanı yoxdur. Yalnız bir neçəsinin əsərlərindən qısa məlumat veririk.

Bunlardan Ramazan İbn Şeyx Əli Lənkərani XIV əsrin ikinci yarısında doğulmuş, tibb sahəsində tədqiqatlar aparmış və geniş miqyasda müalicə ilə məşğul olmuşdur. Onun əsas əsəri “Fərruxnameyi-Camali” adlanır ki, bu da 1409-cu ildə ərəb dilində yazılıb. 1594-cü ildə Məhub Əli ibn Əhmədi Lənkərani həmin əsəri fars dilinə tərcümə edib. Bu əsərdə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində orqanoterapiyaya xüsusi yer verilir. Palçıqların müalicəvi əhəmiyyətindən danışır. Xüsusilə güləbin müalicəvi əhəmiyyətini ətraflı qeyd edir. İfrazat sisteminin fiziologiya və patologiyalarının mexanizmi haqqında geniş məlumatlar verir. Lənkərani “Fərruxnameyi-Camali” kitabında Azərbaycanın flora və faunası haqqında da maraqlı məlumatlar verir.

Azərbaycan alimləri sırasında Nəciməddin-Əhməd Naxçıvaninin (1253-cü ildə vəfat edib) İbn Sinanın “Tibb qanunu” kitabına yazdığı rəy diqqəti özünə cəlb edir. O, “Tibb qanunu” kitabının analizinə tənqidi yanaşır və göstərir ki, İbn Sinanın bəzi nəzəri fikirləri təcrübədə özünü doğrultmur.

O dövrdə yaşamış Mirzə Məhəmməd Həsən Şirvanini (XVIII əsr) də qeyd etməmək olmaz. Onun təşkil etdiyi müalicəxana və yaratdığı tibb məktəbindən Seyid Əli Təbib Təbrizi (1787-1898) kimi görkəmli alimlər çıxmışdır. Mirzə Məhəmməd Həsən Şirvaninin “Tibbnamə” kitabının girişində bir çox alim və həkimlərin Şamaxıdan çıxmağa məcbur olub başqa yerlərdə işləməsi haqqında məlumatlar verilir və göstərilir ki, elə bu şəraitdə də bir çox qiymətli əsərlər itmişdir. O, özü də qeyd etdiyi kimi bu kitabı çox çətin şəraitdə Azərbaycan dilində, Dağıstanda sürgündə yazmışdır. Şirvaninin əsərlərində müxtəlif ağrıların aradan qaldırılması haqqında maraqlı məlumatlar göstərilir. Bu kitabda həmçinin əsəb xəstəlikləri, ateroskleroz, bayılma və s. haqqında məlumatlar vardır.

Orta əsrlərdə Azərbaycan həkim və alimlərinin AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əsərləri yüzdən

çoxdur. Digər kitabxanalarda da belə əsərlərə rast gəlmək olar. Məsələn, M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında Məhəmməd Əkbər Ərzaninin XIII əsrdə yazdığı “Tibbi-Əkbəri” adlı kitabının əlyazması saxlanılır. Bu kitabda müsafirət gigiyenası, pnevmaniya, pnevmatoraks və yanıqların müalicəsi haqqında qiymətli məlumatlar verilir. Bir sıra məcunların tərkibi göstərilir. Xüsusilə şadlandırıcı “Yaqut” məcunu daha çox diqqəti cəlb edir.

Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycan həkim və alimlərindən Əbülhəsən Mərağeyi və Məhəmməd Mehdi İbn Əli Nəqini qeyd etmək zəruridir.

Əbülhəsən Mərağeyi “Müalicə münfəridə” əsərində orqanizmin fərdi xüsusiyyətlərini dərmanların təyin edilməsi zamanı nəzərə alınmasını xüsusi qeyd edir.

Məhəmməd Mehdi İbn Əli Nəqi “Mücərrabad Risaleyi Tibb-Şərəfnamə” kitabında və “Zədəlmüsafirin” əsərində səfər gigiyenasına böyük yer verir. Mehdi İbn Əli Nəqinin “Mücərrabad Risaleyi Tibb-Şərəfnamə” kitabında yeni dərmanların tətbiq edilməsindən əvvəl dərmanşünas (əczaçı) ilə məsləhətləşmənin zəruri olduğu göstərilir. Kitabın bir hissəsi sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsinə həsr edilmişdir. O biri hissədə isə müxtəlif xəstəliklərin səbəbləri, qarşısının alınması və müalicəsi orqanizmin müqavimətini artırma bilən dərmanlar, müxtəlif zəhərlənmələr ilə mübarizə və s. haqqında məlumat verilir.

Bunlardan əlavə bir sıra hələ müəllifləri tam bəlli olmayan qiymətli əsərlər də vardır ki, onların hərəsinin üzərində ətraflı dayanmaq lazım gəlir. Lakin elə bu qeyd olunan məlumatlar orta əsrlərdə Azərbaycanın elm və mədəniyyətinin nə qədər yüksək səviyyədə olmasını sübut edir. Həmin əsərlərdə qeyd olunan bir çox məsələlərin dərindən öyrənilməsi müasir tibbin inkişafına yaxından kömək edə bilər.

II FƏSİL

XX ƏSRDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRMİŞ AZƏRBAYCAN ALİMLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ TİBBİN TARİX VƏ FƏLSƏFƏ İLƏ ƏLAQƏSİ

2.1. C. H. Təqdisinin əsərlərində tibb və onun tarixinə dair aparılan bəzi tədqiqatlar

Tibb elmləri doktoru, professor C. H. Təqdisidən (1925-2006) nəyə görə nəzəriyyəçi olduğunu soruşduqda o, mənə çox qədimdən məlum olan bir misalı xatırlatmışdı ki, “ən yaxşı praktika düzgün nəzəriyyədir”. Əgər nəzəriyyə düzgündürsə praktika da yüksək səviyyədə olar. Nəzəriyyə düzgün olmadıqda isə praktika lazımı səviyyədə ola bilməz. C. H. Təqdisinin əsərlərində tibbin praktikası ilə sıx əlaqədə olan nəzəri məsələlər hər tərəfli işıqlandırılır. Onun əsərlərində molekulyar patologiyadan tutmuş, ekstremal hallara, mikroelementlərin fiziologiyada və patologiyada rolunun aydınlaşdırılmasına, tibbin ekoloji məsələlərinə, kurort faktorlarının təsirinə və s. toxunulur. C. H. Təqdisinin bir neçə Şərqi və Avropa dillərini bilməsi onun tibbin tarixi, tibb ilə fəlsəfənin əlaqəsi kimi məsələlər haqqında orijinal və qiymətli əsərlər yaratmasına kömək etmişdir.

Lakin konkret desək C. H. Təqdisinin tibbin nəzəriyyəsinə aid işlərinin başlıca hissəsi üç əsas məsələ üzərində qurulmuşdur; sağlamlıq, xəstəlik və sağalma.

Sağlamlıq məsələsi tibbdə son zamanlar alimlərin diqqətini ciddi şəkildə cəlb etməyə başlamışdır. Elə bu da C. H. Təqdisinin tədqiqatlarında əsas yerlərdən birini tutur. Hərçənd ki, o, əsərlərində qeyd edir ki, bu məsələnin öyrənilməsi ilə keçmiş dövrlərdə yaşayan alimlər yaxından məşğul olmuşlar. Buna misal olaraq o, göstərir ki, İbn Sınanın “Tibb qanunu” kitabında sağlamların sağlamlığı və sağlamlığın möhkəmlənməsi üçün xüsusi fəsillər vardır. Lakin

sonralar bu mühüm məsələlər bir qədər unudulmuş və tibb elmi əsas etibarilə xəstəliyin öyrənilməsi ilə məşğul olmuşdur.

İndi bir daha aydın olur ki, sağlamlığı bilmədən xəstəlik haqqında düzgün məlumat əldə etmək mümkün deyildir. İlk baxışdan belə məlum olur ki, sağlamlıq haqqında hər şey aydındır. Həqiqətdə isə sağlamlıq özü də çox mürəkkəb bir proses olub, onun müəyyən dərəcələri vardır. Bu barədə C. H. Təqdisi belə bir faktı açıq ki, hələ min il bundan əvvəl İbn Sina sağlamlıqda altı dərəcə seçmişdir. Hal-hazırda Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı da sağlamlığın beş dərəcəsini tanıyır ki, bunlar da mahiyyət etibarı ilə İbn Sinanın fikrinə çox yaxındır. Çox zaman praktik həkim öz gündəlik fəaliyyətində qeyd edir ki, bu adam sağlamdır, lakin onun sağlamlığının nə dərəcədə olması kimi mühüm bir məsələyə lazımi fikir vermir. Müasir səhiyyə çalışmalıdır ki, insanların sağlamlığını mümkün qədər yaxşılaşdırıb, yüksək səviyyəyə çatdırsın.

Sağlamlığın qoruyub möhkəmləndirilməsi cəmiyyət üçün olduqca əhəmiyyətli olan tibbin əsas vəzifəsidir. İnsanların ən xoş arzuları elə bununla əlaqədardır. Görüş zamanı bir neçə dəfə sağ ol, sağlam qal, sağlamlıq arzu edirəm və s. sözləri təkrar edirik. C. H. Təqdisinin əsərlərində sağlamlığın normadan fərqlənməsi və mürəkkəb bir proses olması haqqında maraqlı fikirlər vardır. O, öz əsərlərində sağlamlıq üçün olduqca zəruri olan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının fikrini (fiziki, ruhi və ictimai sağlamlıq) göstərməklə bərabər eyni halda belə bir mühüm faktı da qeyd edir ki, hələ orta əsrlərdə dahi Azərbaycan münəccimi və hər tərəfli geniş biliyə malik olan Nəsirəddin Tusi bu üç şərti hələ o zaman demək olar ki, eyni məzmununda qeyd etmişdir.

Azərbaycan həkimi Məhəmməd Yusifi orta əsrlərdə “Tibbi Yusifi” adlı əsərində sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsinə böyük yer verir və bu məsələləri poetik dildə öz kitabında qeyd etmişdir. Bunun səbəbini onunla izah edir ki, şer insanın yaddaşında möhkəm qalır. Həmin kitabda ətraf mühitdən səmərəli istifadə etmək, qida və istirahət rejimini gözləmək, aktiv olmaq, yuxunu

tənzim etmək, zərərli maddələri bədəndən xaric etmək kimi məsələlərə xüsusi yer verilir.

Məşhur rus tənqidçisi N. A. Dobrolyubov (05.02.1836-29.12.1861) insan üçün heyvani yox, insani sağlamlığın zəruri olmasını göstərmişdir.

Şərqdə heç bir zaman gözəllik məfhumunu, sağlamlıq məfhumundan ayırmamışlar. Görkəmli alman ədibi Henrix Geyne (13.12.1797-17.02.1856) yazır ki, ən həqiqi gözəllik sağlamlıqdır. Hal-hazırda sağlamlıq və gözəllik institutları yaradılır.

Elmi texniki inkişaf dövründə sağlamlığın məsələlərinin də-rindən öyrənilməsi böyük aktuallıq kəsb edir.

C. H. Təqdisinin əsərlərində göstərilir ki, müasir təsəvvürlərə əsasən sağlamlıq heç də xəstəliyə qarşı qoyulmayıb, onunla sıx əlaqədə öyrənilir. Bu əsərlərdə norma ilə patologiyanın əlaqəsi geniş işıqlandırılır. Qeyd olunur ki, norma ilə sağlamlıq sıx əlaqədə olmasına baxmayaraq heç bir zaman eyni ola bilməzlər. Normadan kənara çıxmaq həmişə xəstəliyin olmasına dəlalət etmir. Məsələn, normadan kənara çıxmaq ola bilər ki, müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyalarının möhkəmlənməsinə yönəlmiş olsun. Bu da sağlam orqanizmin inkişafına kömək edir.

Norma özü hələlik tam öyrənilməmiş məfhumdur. C. H. Təqdisi əsərlərində iki yüzə yaxın normanın olmasını göstərmiş, bir neçəsinin adını çəkir. Hal-hazırda yeni bir tibb sahəsi olan normalogiyanın ortaya çıxması göstərir ki, onun əsas vəzifəsi normanın mahiyyətini öyrənməkdən ibarətdir. Müasir biologiya və tibbdə geniş tətbiq olunan aşağıdakı norma formalarını göstərmək olar.

Fizioloji norma-bu norma o qədər konkret deyil. Ona görə ki, bu göstəricilər bir çox amillərin təsirindən asılı olaraq xeyli dəyişkəndir. Məsələn, dağ yerləri və aranda yaşayan şəxslərin eritrositləri, qan dövrəni və bir çox başqa göstəriciləri bir-birindən xeyli fərqlənir. Bu fərqlənmə isə onların hərsi üçün norma sayılır. Canlıların növündən və başqa xüsusiyyətlərindən də asılı olaraq fizioloji norma dəyişir. Bu haqda belə misal qeyd etmək olar ki, zürafənin o uzunluqda boynundan beyindəki mərkəzləri qan ilə təchiz etmək

üçün 320 mm. civə sütununa bərabər arterial təzyiq lazımdır. İnsan isə bu təzyiqdən dərhal tələf olar.

Çox məlum olan normalardan biri də orta *arifmetik* (statistik) normadır. Hələ vaxtı ilə Nəsirəddin Tusi yazmışdır ki, insanın nəbzi haqqında düzgün məlumat əldə etmək üçün onu bir dəfə saymaq kafi deyil. Yaxşı olar ki, üç dəfə sayıb orta rəqəmi götürmək lazımdır. Statistik normanın müasir tibbdə geniş tətbiq olunmasına baxmayaraq hələ bu da norma haqqında tam məlumat vermir.

İnsanın sağlamlığı dinamik olduğundan *dinamik* normada diqqətli cəlb edir. Lakin bu normanın göstəriciləri də bütün hallarda kifayətedici qəbul edilə bilməz.

Adaptasiyanın sağlamlıqda əhəmiyyətini nəzərə alsaq *adaptiv* norma yalnız müəyyən hallarda əhəmiyyətli ola bilər.

Sağlamlıq bir çox cəhətdən ekologiyadan asılı olduğu üçün *ekoloji* norma da müəyyən olunmuşdur.

Orqanizmin daxili mühitinin sabitliyinin sağlamlıqda əhəmiyyətini nəzərə alaraq bəzi *homeostatik* normadan söhbət gedir.

Klinikalarda çox zaman *fərdi* normaya böyük əhəmiyyət verilir. Lakin hər bir şəxs üçün fərdi normativlər təyin etmək praktik olaraq çətinlik törədir.

Göstərilən və burada adları çəkilən və çəkilməyən bir sıra norma növlərini C. H. Təqdisi əsərlərində təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, hal-hazırda tibbdə yalnız ümumi-*korrelyativ* norma tətbiq edilə bilər. Yəni hər bir şəxsin fərdi homeostatik, ekoloji, dinamik, fizioloji və s. normalarının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq həmin adamın normalarını təyin etmək olar. Bu məsələnin klinika üçün olduqca böyük əhəmiyyəti var. Kitablarda yazılan bir tərəfli normativləri bəzi praktik həkimlər əsas götürərək insanın sağlam və ya xəstə olması haqqında düzgün olmayan fikirlər yarada bilərlər. Normaya korrelyativ yanaşdıqda belə səhvlərin qarşısı alınır.

Norma ilə sağlamlığın sıx əlaqədə olması hamıya məlumdur. Lakin bilmək lazımdır ki, norma hələ sağlamlıq demək deyildir. Normadan kənara çıxmaq ola bilər ki, orqanizmin müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyalarının güclənməsinə doğru yönəlmiş olsun ki,

bunun nəticəsində insan daha sağlam və müqavimətli olur. Ona görə də heç təsadüfi deyil ki, hal-hazırda sağlamlığın yaxşı və möhkəm olması üçün müxtəlif stimulyatorlar və digər dərman formalarından geniş istifadə olunur. Sağlamlığın qorunmasında risk amillərinin aradan qaldırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunların sırasındadır narkomaniya, alkoholizm və s. böyük yer verilir.

Sağlamlığı qorumaq xüsusi ilə yaşlı şəxslərə daha çox lazımdır. C. H. Təqdisinin bu məsələ ilə bağlı bəzi tədqiqatları vardır. Onun “Herontologiyanın biogeokimyəvi əsasları” haqqında əsəri Zaqafqaziyada herontoloqların konfransında giriş məqaləsi kimi məruzə olunub diqqəti cəlb etmişdir.

C. H. Təqdisi pediatrlar ilə birlikdə pediatriyanın biogeokimyəvi əsaslarının hazırlanması üzərində çalışmış ki, bu da Respublikada uşaq ölümünün qarşısının alınmasında müəyyən rol oynamışdır.

O, herontologiyanın nailiyyətlərindən danışarkən qeyd edirdi ki, “illəri yox, həyatı illərə artırmaq lazımdır”. Yəni qoca yaşlı insan normal həyat tərzini sürə bilib, aktiv ömür dövrü keçirə bilsin. Onun fikrincə qocalıq dövrü heç də xəstəliklərlə müşahidə olunmamalıdır. Ona görə qocalıq dövrü xəstəlikləri yoxdur. Qocalıq həyatın intensivliyinin tədricən azalıb, sönməsidir.

C.H.Təqdisi emosional sferanın sağlamlığın qorunmasında böyük əhəmiyyətə malik olmasını dəfələrlə öz əsərlərində konkret faktlarla göstərmişdir. O qeyd edirdi ki, müsbət emosiyalar sağlamlığı qoruyur, mənfi emosiyalar isə əksinə şərait yaradır. Lakin bu həmişə belə olmur. Məsələn, o, qeyd edir ki, pula çox həris olan bir adama belə bir müsbət emosiya verdikdə ki, sən çoxlu miqdarda pul udmusan o adam həddindən artıq sevincindən şok halına düşüb, ölə bilər. Bəzən görürsən ki, mənfi emosiyanın xeyri olur. Məsələn, iki tələbədən biri yaxşı oxuyur, hamı onu tərifləyir bu onun yanındakı oxumayan tələbəyə mənfi emosiyadır. Lakin elə bu mənfi emosiya həmin tələbədə yaxşı oxumağa şərait yaradır.

Onun elmi işlərində müsbət və mənfi emosiyaların mediatorlarının axtarılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir insanların sağlamlığında danışdıqda o, hipodinamiya, aclıq və həddindən artıq qida qəbul etməyində zərərlərinə toxunmuşdur. İmmobilizasion stress modeli üzərində eksperimentdə stress problemlərinin bəzi mühüm məsələlərinin həllinə nail olmuşdur.

Sağlamlıq haqqında elmi populyar məqalələrin və kitabların nəşr edilməsi ən mühüm məsələlərdən biridir. Maraqlıdır ki, bu məsələyə qədim zamanlardan fikir verilmişdir. Məşhur Şərq alimi Zəkəriyyə Ər-Razinin “Həkimə əli çatmayanlar” adlı kitabı diqqəti cəlb edir. Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycan həkimi Əbdül Məcid Təbib monqol şahının xahişi ilə xəstəliklərin müalicəsi adlı geniş kütlə üçün yazdığı əsər olduqca maraqlıdır.

C. H. Təqdisinin bu haqda müəyyən nailiyyətləri vardır. Onun daxildə və xaricdə nəşr olunmuş ondan yuxarı elmi-populyar kitabı diqqəti cəlb edir. Müxtəlif şəhərlərdən gələn oxucu məktublarında bu əsərlər ilə dərinlən maraqlandıqları qeyd olunur. Onun “Sağalmanın mexanizmləri” (Moskva, Znanie, 1984. Y. C. Məmmədovla birlikdə) kitabı nəşr edilmişdir və həmin əsərdə sağlamlığın necə qoruyub möhkəmlənməsi, xəstələnməmək və xəstələndikdən necə tez sağalmaq haqqında geniş məlumatlar verilir.

Ömrünün son illərində C. H. Təqdisi bioritmlərin sağlamlığın qorunmasında və möhkəmlənməsində rolunu dərinlən öyrənməklə məşğul olmuşdur. O, qeyd edirdi ki, təbiətdə gecə-gündüz, qaranlıq-ışıq, isti-soyuq və s. bu kimi ritmlər ilə bərabər bütün canlılar, o cümlədən insanın orqanizmində də müxtəlif səviyyələrdə müəyyən bioritmlər vardır. Məsələn, ürək və tənəffüs ritmləri. Bu bioritmlərin gözlənilməsi həyatın davamlı və sağlamlığın qorunması üçün zəruridir. O, hesab edirdi ki, orqanizmin daxili mühiti ilə onun xarici mühitinin ritmlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti həyatın əsas şərtlərində biri sayılır. Son zamanlar hətta ay, gün və kosmik amillərin insanların sağlamlığına göstərə biləcəyi təsirlər diqqəti daha çox cəlb edir. Ona görə də nə qədər orqanizm xarici mühitin bioritmlərinə çox uyğunlaşarsa bir o qədər də sağlamlıq möhkəm olar. Bu uyğunlaşma pozulduqda müxtəlif orqanlar və sistemlərin fəaliyyəti, ritmləri pozular. Bu ən çox sinir və qan dövranı sistemi tərəfindən özünü

göstərir. Lakin bioritmlər ilə əlaqədar olaraq sağlamlıq, xəstəlik və sağalmanın bir çox məsələləri hələ dərindən öyrənilməyi tələb edir.

Sağalmanın öyrənilməsi ilə tibb elmi yaxın dövrlərdə məşğul olmağa başladığından bu haqda məlumatın toplanması davam edir.

Xəstəliyin öyrənilməsinə gəldikdə isə tibb elmi elə yarandığı ilk günlərdən bunu qarşısına məqsəd qoymuşdur. Ona görə də bu haqda məlumat çoxdur. Lakin hələ bir çox məsələlər burada da tədqiqat tələb edir. Məlum olduğu kimi xəstəliyin öyrənilməsinə həsr olunan iki məfhum vardır. *Patos* və *nozoz*. C. H. Təqdisi öz əsərlərində bunların fərqlərini aydınlaşdıraraq qeyd edirdi ki, patologiya xəstəliyin donmuş müəyyən bir vəziyyətdə öyrənilməsi ilə məşğul olur. Hərçənd ki, patologiyanın özündə də müəyyən inkişaf vardır. Nozologiya isə xəstəlik haqqında daha geniş bir məfhum olub, onu dinamikada öyrənir. Beləliklə, nozologiya xəstəlik haqqında daha ətraflı bir elmi sahədir. Bütün bu məsələlər haqqında geniş məlumat onun “Ümumi nozologiya” adlı əsərinin əlyazmasında vardır.

C. H. Təqdisinin bu əsərində müəyyən terminoloji məsələlərdə qətiləşdirilir. Məsələn, göstərilir ki, patoloji reaksiya hər bir patogen amilə qarşı orqanizmin cavab reaksiyasıdır. Patoloji proses isə struktur və funksional dəyişikliklərin kombinasiyasına deyilir ki, bu kombinasiya ilə xəstəliyin xarakteri haqqında fikir söyləmək çox zaman mümkün olmur. Hər bir xəstəlikdə çoxlu patoloji-proseslər ola bilər. Patoloji prosesin xəstəliyə keçməsinə, kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyətə keçməsinə böyük yer verir. Məsələn, bir dənə frunkulun olması prosesdir, lakin frunkulyoz xəstəlik sayılır. Patoloji vəziyyət isə xəstəliyin nəticəsində baş verib, uzun müddət davam edə bilər. Əlverişli şərait olduqda isə patoloji vəziyyət patoloji prosesə, sonra xəstəliyə keçməsi mümkündür.

O, əsərlərində xəstəlikdən əvvəlki dövrün öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu dövrdə orqanizmin müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyaları zəiflədikdə xəstəliyin baş verməsinə əlverişli şərait yaranır. Ona görə də bu dövrü vaxtında təyin edib, ona qarşı lazımı tədbirlər gördükdə çox zaman xəstəliyin qarşısını almaq mümkün olur. Xəstəlikdən əvvəlki və sonrakı dövrlər bir çox xəstə-

liklər də vardır. Astmadan qabaqkı dövr, infarktdan əvvəlki vəziyyət, şişdən qabaqkı dövr, şokdan və stressdən əvvəl və xəstəliklərdən sonrakı dövrlərin öyrənilməsi haqqında C. H. Təqdisinin əsərlərində müəyyən məlumatlara rast gəlmək olar.

Ümumiyyətlə o, tədqiqatlarında patoloji proseslər və xəstəliklərin dinamikasının öyrənilməsinə çox böyük yer verir. Kəmiyyətlərin toplanaraq yeni keyfiyyətə keçməsi burada əsas sayılır. Göstərilir ki, insan birdən-birə şəkərli diabet, hipertoniya və s. xəstəliklərə xəstələnmişdir. İnsan orqanizmində müəyyən amillərin təsirindən tədricən şəkərin miqdarı artmağa başlayır və ya arterial təzyiq yüksəlir. Bu kimi kəmiyyət dəyişiklikləri toplanaraq birdən sıçrayış ilə yeni keyfiyyətə keçir, yəni sağlam insan xəstələnir. Elə xəstəliyin özünün gedişində də daima kəmiyyət dəyişiklikləri toplanaraq yeni keyfiyyətlərə keçirlər.

Ümumi nozologiyanın əlifbasını təşkil edən etiologiya, patogenез və müalicənin ümumi məsələlərinin əsas hissələri də C. H. Təqdisinin tədqiqatlarından kənar qalmırdı. O öz əsərlərində determinizm prinsipini əsas tutaraq qeyd edirdi ki, xəstəliyin əmələ gəlməsində səbəb mütləq zəruri, lakin kafi deyil, yəni şəraitin də burada müəyyən rolu vardır. Şərait müxtəlif ola bilər, bəziləri xəstəliyin əmələ gəlməsini asanlaşdırır. Bununla bərabər xəstəliyin qarşısını alan şərait də az deyildir.

Səbəb ayrı-ayrılıqda götürülən bir məfhum olmayıb o, həmişə mürəkkəb bir prosesdir. C. H. Təqdisi səbəbin çox fərdi olmasına böyük əhəmiyyət verərək yazır ki, bir şəxsə patogen olan səbəb başqası üçün neytral və hətta xeyirli də ola bilər.

Ümumi patogenезi də dərinlən təhlil edərək patogenезin başlıca zəncirini orqanizmin müdafiə və uyğunlaşma reaksiyalarında görürdü. Onun belə bir maraqlı fikri diqqəti cəlb edir ki, infeksiya xəstəliklərdə səbəb (mikroblar) orqanizmdə daima var. Şok və bir sıra digər patoloji proseslərdə səbəb (travma) qısa müddətli təsir edərək xəstəliyin sonrakı inkişafı səbəbin özü yox, onun törətdiyi nəticənin hesabına olur. Allergik xəstəliklərdə allergenlər yalnız onlara qarşı sensibilizasiya olduğu halda xəstəlik törədə bilirlər.

Bəzi zəif patogen amillər (göbələklər) yalnız orqanizmin müqaviməti zəiflədikdə xəstəlik əmələ gətirirlər. Orqanizmin müqaviməti zəiflədikdə (cərrahi əməliyyatdan sonra) hətta bağırsaqların xeyirli mikrobları da patogen təsir göstərə bilirlər.

Səbəb ilə nəticənin əlaqələri pozulduqda orqanizmdə *qüsurlu dövrən* yaranır. Bu zaman səbəb ilə nəticə yerlərini dəyişərək yeni əlavə səbəb və nəticə yaradırlar. Nozologiyanın ümumi məsələlərini yaxşı bilən həkim heç bir zaman xəstədə qüsurlu dövrənlərin baş verməsinə imkan verməz.

Müalicənin ümumi məsələlərinə gəldikdə isə belə bir tarixi fakt diqqəti cəlb edir ki, hələ “Avesta”da dərman ilə, bıçaq ilə və söz ilə müalicə metodları qeyd edilmişdir. Hal-hazırda müalicənin növlərinə gəldikdə etiotrop (səbəbə qarşı), patogenetik, simptomatik və bir sıra müalicə növlərinin olmasına işarə edilir. Bunların sırasına isə etiotrop müalicənin daha radikal olması göstərilir.

C. H. Təqdisi öz əsərlərində profilaktikanın iki növünü qeyd edir. Birincili və ikincili profilaktika. Birincili profilaktikanın əsas məqsədi patogen amillərin orqanizmə təsirinin qarşısını almaqdan ibarətdir. İkincili profilaktika isə xəstəliklərin resedivlərinə mane olmaq, risk amillərinin qarşısını almaq və s. ibarətdir.

O, həm də xəstəliklərin təsnifatına böyük yer verirdi. Bu məsələyə tarixi yanaşaraq Əbu Nəsr Fərabinin ümumiyyətlə elmlər haqqında verdiyi təsnifatı xüsusi qeyd edir. Xəstəliklərin təsnifatından danışdıqda bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Hələ lap qədim zamanlardan qızdırma ilə gedən xəstəliklər, yolxucu xəstəliklər və orqanların xəstəlikləri olması məlum idi. XIX əsrdə mikroskopun kəşfi ilə əlaqədar xəstəliklərin amilləri, mikroblar tapıldıqdan sonra xəstəliklərin təsnifatının əsasında etioloji amillər götürüldü. Elə buradan da nozoloji vahidlər ortaya çıxdı. Lakin sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, amillərin bədən də olması hələ xəstəlik demək deyildir. Bir sıra xəstəliklərdə səbəb ilə bərabər patogenezdə rolu olduqca böyükdür. Elə buna görə xəstəliklərin təsnifatına yeni qruplar əlavə edilir. Məsələn, şoklar, allergik xəstəliklər və s. hansılarda ki, patogenezin rolu heç də səbəbdən az deyildir.

Hətta son zamanlar bir başlıca nişanəyə görə xəstəliyin yeni qrupları təyin edilir. Məsələn, kollagen liflərin fibrinoid zədələnməsi olan xəstəliklərə kollagenozlar deyirlər. Lap son dövrlərdə adaptasiya, mədəniyyət və s. bu kimi xəstəliklərində olması göstərilmişdir.

C. H. Təqdisi xəstəliklərin təsnifatında polietoloji xəstəliklər qrupuna müəyyən yer verirdi. Belə xəstəliklərə şişlər aid edilir. Məlum olduğu kimi şişlərin əmələ gəlməsində mexaniki qıcıq, fiziki amillər, kimyəvi konserogen maddələr, somatik nəzəriyyə, virus nəzəriyyəsi və s. müəyyən yer verilir. Bunların nəticəsini analiz edərək o göstərir ki, bu amillərin hamısının müəyyən dərəcədə şişlərin yaranmasında rolu vardır. Şişin başlanğıcında bu amillərdən biri əsas rol oynayır. Sonra o biri amillərdə işə qarışa bilər. Elə ona görə də polietoloji xəstəliklərin olmasını hələlik mümkün hesab etmək olar. Beləliklə, gələcəkdə məsələ daha dərinlən öyrəniləndə elə bu xəstəliklərində əsas səbəbi aydınlaşdırılacaqdır.

Xəstəliklərin təsnifatının əhəmiyyətinə gəldikdə ilk növbədə göstərmək lazımdır ki, bütün elmlər təsnifata möhtacdırlar. Tibb elmi üçün təsnifatın daha böyük əhəmiyyəti vardır. Ona görə ki, xəstəliklərin sayı olduqca çoxdur və daima artır. Bunların ümumi oxşar cəhətlərinə əsasən müəyyən qruplar təyin edilir və hər qrupun xüsusiyyətləri üzərində ayrılıqda dayanılır.

Lakin əfsus ki, hələ indiyə qədər xəstəliklərin ümumi qəbul edilmiş bir təsnifatı yoxdur. Hər ölkənin özünəməxsus xəstəliklər təsnifatı mövcuddur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının da təsnifatı vardır. Lakin bu təsnifatların heç biri bütün xəstəlikləri əhatə edə bilməyib və praktik tibbin tələbatını tamamilə ödəyə bilmir. Xəstəliklərin təsnifatının təkmilləşdirilməsi üzərində çalışmaq zəruridir.

Xəstəliklərin mahiyyəti haqqında təlim-Bu ümumi nozologiyanın əsas məsələsidir. Müxtəlif ixtisaslı həkimləri bu məsələ yaxından maraqlandırır. Lakin həkimlərdən başqa bu məsələnin izahında bioloqlar, sosioloqlar və bir çox digər mütəxəssislərində iştirakı zəruridir. Xəstənin çarpayısı yanında həkimin təyin etdiyi müalicə tədbirləri hər şeydən əvvəl onun xəstəliyinin təbiəti və mahiyyəti haqqında təsəvvürlərinə əsaslanır. Heç də təsadüfi deyil ki, xəstə

təliyin mahiyyəti haqqında məsələlərə müxtəlif konfranslarda müəyyən yer verilir.

Qədim zamanlarda həkimlər xəstəliyin mahiyyəti ilə dərinədən tanış olmadıqları üçün belə təsəvvür edirdilər ki, xəstəliyin bütün təzahürlərini aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır. Lakin son zamanlar aparılan tədqiqatlar göstərir ki, məsələ heç də belə deyil. Xəstə orqanizmdə baş verən dəyişikliklərin əksəri orqanizmin müdafiə və uyğunlaşma reaksiyalarına aid olduğundan onları nəinki saxlamaq hətta bəzən gücləndirmək də lazımdır. Lap elə xəstəliklərin yaxşı məlum olan nişanələrindən biri də qızdırmadır ki, bu zaman orqanizmin müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyaları səfərbərliyə alınır. Yüksək hərarət, viruslar və bir sıra digər mikrobların artması, inkişafın qarşısını alır və s. Hətta xəstəliyin ən xoşa gəlməz nişanəsi olan ağrının da müəyyən müdafiəedici rolu göstərilmişdir. Necə deyirlər ki, ağrı-orqanizmin keşiyində duran və sağlamlığı qoruyan köpəkdir. Əgər şişlər və bir sıra digər xəstəliklər də ağrı əvvəldən baş versə idi insan onun qarşısının alınmasında lazımi tədbirlər görərdi. Lakin burada ağrı o zaman baş verir ki, şişin metastazları bütün bədənə yayılır və xəstə ümitsiz vəziyyətə gəlib çatır. Beləliklə, xəstəliklərin bir sıra nişanələrinin müdafiəedici əhəmiyyətinə şərti yanaşmaq lazımdır.

İnsanlarda xəstəliyin mahiyyətini dərk etməyə çalışmaq hələ lap qədim zamanlardan məlum olmuşdur və bu məsələnin aydınlaşdırılmasında C. H. Təqdisi tədqiqatlarında *tarixi* yanaşmaya böyük yer vermişdir. O, qeyd edir ki, ibtidai icma dövründə insanların dünya görünüşü olduqca məhdud olduğundan onlar xəstəliyi qəzəbli ruhların bədənə daxil olması ilə izah etmişdirlər. Xəstəlik haqqında belə təsəvvür ibtidai animizm (anima-canlı deməkdir) adı ilə məşhurdur.

Quldarlıq dövründə də xəstəliyin mahiyyətinin öyrənilməsi və xəstəliklərin müalicəsi ilə müəyyən şəxslər məşğul olmağa başlayırdılar. Bu haqda toplanan məlumatlar həmin şəxslər tərəfindən nəsil-dən-nəslə şifahi verilirdi. Xəstəliyin mahiyyətinin öyrənilməsinə aid olan bu dövrə ibtidai empirizm deyilir (empirizm-şifahi məluma-

tın verilməsi deməkdir). Yazılı nitq yarandıqdan sonra bu məlumat toplanmağa başlanır və onların əsasında da xalq təbabəti yaranır. Məlum olduğu kimi müasir tibb xalq təbabətinin nailiyyətlərinə böyük maraq göstərib, onları dərinlən öyrənir. Və xalq təbabətinin bir çox məsələləri müasir tibb də geniş tətbiq olunmağa başlayır.

Xəstəliyin mahiyyətinin öyrənilməsində canlanma antik döv-
ründə Qədim Yunanıstanda olub. İlk dəfə olaraq burada xəstəliyin mahiyyətinin öyrənilməsində nəzəriyyələr meydana çıxmağa baş-
layır. İlk nəzəriyyə tibbin atası sayılan Hippokratın (e. ə. 460-377) qədim humoral nəzəriyyəsidir (müasir tibb də neyrohumoral nəzəriyyə vardır). Bu nəzəriyyə xəstəliyin baş verməsinin orqa-
nizmdə olan dörd mayenin (qara öd, sarı öd, selik və bəlgəm) müva-
zinətinin pozulması ilə izah edilir. Maraqlıdır ki, hələ qədim Yunan mədəniyyətindən VIII min il əvvəl atəşpərəstlərin müqəddəs kitabı olan “Avesta”da bu mayələr belə adlanır; qara qan, al qan, selik və bəlgəm. Bu daha düzgün sayılmalıdır. Ona görə ki, sarı və qara öd bədənə yoxdur. Lakin qara qan və al qan deməklə arterial və venoz qan nəzərdə tutulur.

Tarixçilərin yazdığına görə Makedoniyalı İsgəndərə (e. ə. 356-323) otuz üç cilddən ibarət olan qədim Azərbaycan ərazisində Zərdüşt (Zərdüşt Makedoniyalı İsgəndərdən 258 il əvvəl yaşa-
mışdır) tərəfindən yazılan “Avesta” haqqında məlumatı dedikdə o, burada nədən söhbət getdiyini soruşur. Bildikdə ki, orada insan hüququ və bir çox digər həyatı məsələlər ilə bərabər tibbə geniş yer verilir, onda Makedoniyalı İsgəndər əmr edir ki; “Avesta”nın tibbi məsələlərini tezliklə yunan dilinə tərcümə edib, “Avesta”nı yandırın. Tərcüməçilər tələsdiklərindən al və qara qan əvəzinə sarı və qara öd yazırlar. Əlbəttə bununla biz heç də Hippokratın xəstəlik haqqında irəli sürdüyü ilk nəzəriyyənin əhəmiyyətini inkar etmirik. Göründüyü kimi “Avesta”da yandırılmış və ondan yalnız üç cild bizə gəlib çatmışdır. Amma Hippokratın əsərlərinin məcmusu möv-
cuddur. Elə bəlkə də Hippokratın qədim humoral nəzəriyyəsinin inkişafı əsasında müasir neyro-humoral nəzəriyyə yaranmışdır.

Xəstəliyin mahiyyəti haqqında ikinci mühüm nəzəriyyə yenə də qədim yunan alimi Demokritin (e. ə. 460-370) otomistik nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə ona görə belə adlanır ki, Demokrit sağlamlıq və xəstəliyi orqanizmin atomlarının quruluşu ilə əlaqədar görmüşdür. Bu nəzəriyyə həm də solidar nəzəriyyə adlanır (solidos-möhkəm deməkdir). O zaman hesab edirdilər ki, atomlar maddənin ən möhkəm hissəsidir. Məlum olduğu kimi hal-hazırda xəstəlik nəinki atomlar hətta molekulyar və submolekulyar səviyyədə öyrənilir.

Qədim Roma alimi Qalenin (130-200) də özünə xas olan bir nəzəriyyəsi olmamasına baxmayaraq xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında və xəstəliyin müalicəsində böyük xidməti olmuşdur. Onun adı ilə müasir tibbdə geniş tətbiq olunan Qalen preparatları böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qərbdə bəşəriyyətin ən qaranlıq dövrü sayılan orta əsrlərdə tibbdə mistik, isxalastik nəzəriyyələr inkişaf etməyə başlayır. Xəstəliklərin öyrənilməsi və müalicəsi ilə həkimlər deyil, kilsə işçiləri məşğul olurdular. Elə məhz buna görə də o dövr də Qərb də xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında nəinki heç bir irəliləyiş olmur, hətta geriye inkişaf baş verirdi.

Lakin elə bu dövrdə Şərqi dahi alimləri, tibb elminin klassikləri (Ər-Razi, İbn Sina, İsmayıl Cürçani), onların bir çox tələbələri xüsusi ilə Azərbaycanın həkim və alimləri (Mahmud İbn İlyas, Məhəmməd Yusifi) və bir çox başqaları qədim yunan elmi və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olaraq onu inkişaf etdirirlər. Və bu sahədə bir çox yeni nailiyyətlər əldə etmişlər. Özbəkistan EA-sı tərəfindən səksəninci illərin əvvəllərində nəşr olunan İbn Sinanın beş cildli “Tibb qanunu” kitabının mündəricatına nəzər saldıqda görürük ki, bu böyük alim tibbin bir çox məsələləri haqqında hələ min il bundan əvvəl necə müasir şəkildə düşünmüşdür.

Renessans dövründə kapitalizmin inkişafı nəticəsində insanların sağlamlığı yenə diqqət mərkəzində olduğundan tibbin inkişafı və xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında Qərb də bir sıra nəzəriyyələr meydana çıxmağa başlayır.

Fizika, kimya və başqa dəqiq elmlər o zaman Qərbdə sürətlə inkişaf etməyə başladığından bu elmlərin nailiyyətləri tibbə daxil olub və xəstəliyin mahiyyəti haqqında yeni nəzəriyyələrin ortaya çıxmasına kömək etdi. Bunlardan biri yatrofiziki nəzəriyyədir (həkimlik fizikası). Bu nəzəriyyənin tərəfdarları canlı orqanizmin funksional fəaliyyətini həm fizioloji və həm də patoloji şəraitdə sadəcə fiziki qanunlar ilə izah etməyə çalışırdılar. Məsələn, onlar hesab edirdilər ki, ürək sadəcə bir nasos kimi fəaliyyət göstərir, ağciyərləri körük ilə müqayisə edirdilər. Belə yanaşma mexaniki xarakter daşıyıb, xəstəliyin mahiyyətinin açılmasına lazımi kömək göstərə bilmədi.

İkinci yatrokimyəvi nəzəriyyədir (həkimlik kimyası). Bu nəzəriyyənin tərəfdarları xəstəlik zamanı orqanizmdə xüsusi ilə qanda baş verən kimyəvi dəyişikliklərin öyrənilməsinə böyük yer verirdilər. Bu əlbəttə ki, lazımdır. Lakin bu nəzəriyyənin çatışmayan cəhəti ondan ibarət idi ki, onun tərəfdarları bu kimyəvi dəyişikliklərin mahiyyətini təbiətdən kənar qüvvələrdə görürdülər. İ. M. Seçenov (13.08.1829-15.11.1905) bu haqda yazmışdır ki, canlı orqanizmdə sübhəsiz fiziki və kimyəvi qanunlar vardır. Lakin sadəcə bu qanunlar ilə canlı orqanizmdə gedən mürəkkəb hadisələri izah etmək olmaz. Burada materiyanın bioloji hərəkət qanunları əsas sayılmalıdır.

Qərbdə bu zaman geniş yayılan xəstəliyin mahiyyəti haqqında olan nəzəriyyələrdən biri də məşhur alman patoloqu Hanzemanın hemeopatik nəzəriyyəsidir. Adından görüldüyü kimi bu nəzəriyyənin əsas istiqaməti oxşarı oxşar ilə müalicə etməkdən ibarətdir. Onlar hesab edirdilər ki, məsələn, əgər xəstədə temperatur yüksəlib-sə onu aşağı salmağa çalışmayıb əksinə onu bir daha yüksəltmək lazımdır. Düzdür ki, müasir tibb də temperatur, ağrı və bir sıra digər xəstəliklərin nişanələrinin müəyyən dərəcədə müdafiyyəyə uyğunlaşmada rolü göstərilmişdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bu prinsipi ümumiləşdirib, bütün hallara aid etmək lazımdır.

Homeopatlara xas olan ikinci əsas cəhət ondan ibarət idi ki, onlar dərmanların dozasını o qədər azaldırdılar ki, faktiki olaraq dərmanın yalnız izləri saxlanılırdı. O zaman civə, arsen və bir sıra digər zəhərli maddələrin tibb də geniş tətbiq olunması zamanı bu

nəzəriyyənin ortaya çıxması zəhərlənmələrin qarşısının alınmasına kömək etdi. Lakin bütün hallarda dərmanların müəyyən miqdarı xəstə orqanizmə daxil olmalıdır.

Homeopatları tənqid edənlər deyirlər ki, onların metodlarının düzgün nəzəri əsasları yoxdur. Bu bir həqiqətdir ki, bəzən təcrübə nəzəriyyəni üstələyir. Elə homeopatların fikrincə burada da belə olur. Onların istiqaməti guya müşahidə, təcrübə və hiss əsasında yaranır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının əsas çatışmayan cəhətlərindən biri də odur ki, homeopatlar eksperimentin əhəmiyyətini tibb də inkar edirlər. Ona görə ki, heyvan öz təəssüratını izah edə bilmir. Həqiqətən eksperimentdə alınan nəticələr dərhal klinikaya daxil ola bilməz. Lakin heç də eksperimentin olduqca böyük rolunu müasir tibbin inkişafında inkar etmək mümkün deyildir. Xüsusi ilə dərman maddələrinin təsiri və onların təsir mexanizminin aydınlaşdırılmasında eksperimentin rolu olduqca böyükdür. Elə dərmanlar haqqında söhbət getdikdə homeopatlar hesab edirlər ki, guya dərmanlar özləri də patogen amillərə oxşar təsirə malikdirlər. Guya dərman vermək “yaraya duz səpmək kimidir”. Elə məhz buna görə də onlar dərmanın dozasını olduqca azaldıb, ən əlverişli kiçik doza axtarırlar. Bütün bunlara baxmayaraq hal-hazırda homeopatiyanın tərəfdarları az deyildir. Böyük şəhərlərin əksəriyyətində homeopatik apteklər açılır. Lakin qeyd olunan fikirlərə əsasən bu nəzəriyyəyə tənqidi yanaşmaq lazımdır.

Göründüyü kimi Renessans dövründə xəstəliyin mahiyyəti haqqında olan nəzəriyyələr də bu məsələnin həllinə lazımı dərəcədə kömək göstərə bilməmişlər. Lakin elə bu dövrdə tibb sahəsində bir sıra məşhur alimlər elmlərin özülünü qoymağa kömək etmişdilər. Məsələn, Andrey Vezali (31.12.1514-15.10.1564) müasir anatomiyanın əsasını qoyur. Uilyam Harvey (01.04.1578-03.06.1657) qan dövrənı haqqında təlim irəli sürür. Rene Dekart (31.03.1596-11.02.1650) refleks qövsü haqqında fikri öyrənir. Marçello Malpigi (10.03.1628-30.09.1694) ilk dəfə böyrəklərdə kapillyar sistemin olmasını göstərir. C. Morqani (1682-1771) xəstəliklərin təsnifatı, lokalizasiyası və səbəbi haqqında təsəvvür irəli sürür. Bişa

(1771-1802) proseslərin lokalizasiyası ilə gedişi arasında əlaqəni, funksional və morfoloji dəyişikliklərin əlaqəsini aydınlaşdırmağa çalışır və s. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu fikirlərin əksəriyyəti hələ onlardan xeyli əvvəl orta əsrlərdə Şərq alimləri Ər-Razi, İbn Sina, İsmayıl Cürçani və onların da davamçıları tərəfindən öyrənilməyə başlanmışdır.

Xəstəliyin mahiyyətinin müasir səviyyədə elmi əsaslar üzərində öyrənilməsi XIX əsrdən başlanır. Burada ilk növbədə Fransız alimi Klod Bernar (12.07.1813-10.02.1878) və onun məktəbi eksperimentdə patoloji proseslərin mahiyyətini öyrənirdilər. Bundan əvvəl eksperiment fizioloji praktikada tətbiq olunurdu. XIX əsrdə Rusiyada patologiyanın eksperimentdə öyrənmək də A. M. Filomafitskinin böyük rolu olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində mikroskopun kəşfi xəstəliyin mahiyyətinin öyrənilməsinə bir neçə cəhətdən kömək etdi. İlk növbədə mikroskop vasitəsi ilə infeksiyon xəstəliklərin amilləri tapıldı. Digər tərəfdən mikroskop vasitəsilə şişlər, atrofiya, distrofiya, ateroskleroz və bir çox digər patoloji proseslərdə hüceyrə səviyyəsində gedən dəyişikliklər öyrənildi. Hüceyrə patologiyasının əsasını qoyan, məşhur alman patoloqu R. Virxovun (13.10.1821-05.10.1902) nəzəriyyəsi yarım əsrdən çox xəstəliyin mahiyyətinin öyrənilməsində hakim nəzəriyyə sayılırdı. İlk dəfə İ. M. Seçenov, S. P. Botkin (05(17).09.1832-12(24).12.1889), İ. P. Pavlov (26.09.1849-27.02.1936) və başqa alimlər bu nəzəriyyəni tənqid edərək onun çatışmayan cəhətlərini aydınlaşdırdılar. Onlar göstərdilər ki, heç də orqanizmə sadəcə hüceyrələrin yığını kimi baxmaq düzgün deyil. Belə yanaşma orqanizmin vəhdətini inkar edir, müdafiə və uyğunlaşma reaksiyalarını patologiyada necə lazımdır qiymətləndirmir.

Həmin bu alimlərin xəstəliyin mahiyyəti haqqında irəli sürdükləri nervizm nəzəriyyəsi müasir tibb də qəbul edilmiş ən düzgün nəzəriyyə sayılır. Hal-hazırda xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşmasına, tarixi nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda demək olar ki, bütün dünyada nervizm nəzəriyyəsi əsas sayıla bilər. Lakin eyni halda göstərmək lazımdır ki, Qərb də bu barədə geniş yayılan nəzəriyyələr içə-

risində freydizm, neofreydizm və psixosomatizm də müəyyən dərəcədə diqqəti özlərinə cəlb edirlər. Freydizm hesab edir ki, xəstəliyin baş verməsində əsas səbəbi bir sıra primitiv instinktlərdir (aqlıq, cinsi və s.). Neofreydislər hesab edirlər ki, burada xəstəliklərin ictimai və mədəni amillərini yaddan çıxarmaq olmaz.

Amerikada geniş yayılmış psixosomatizm nəzəriyyəsinin tərəfdarları xəstəliyin mahiyyətinin açılmasında subyektiv psixoanaliz metodundan geniş istifadə edirlər. Onların fikrincə hər bir ixtisaslı həkim psixologiya və psixiatriyanı yaxşı bilməlidir. Lakin psixosomatiklərin bəziləri psixikanın maddi əsaslarını görməyib, onu təbiətdən kənar qüvvələrdən asılı olması ilə izah edirlər.

Xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında tomizm, neotomizm, neogipokratizm, eqzistensializm və bir çox digər nəzəriyyələr də yaranmışdır. Bunlarının hər birinin müəyyən müsbət cəhətləri vardır. Bu haqda məşhur Amerika alimi Uellesin “Pavlov və Freyd” (1959) məqaləsi diqqəti cəlb edir. Buna cavab olaraq C.H. Təqdisinin “Freyd və Pavlov” məqaləsi də vardır. Bu məqalədən belə çıxır ki, bütün nəzəriyyələrin o cümlədən freydizmin də xəstəliyin mahiyyətinin açılmasında şübhəsiz müəyyən rolu vardır. Lakin, bu haqda ən mühüm nəzəriyyə nervizm nəzəriyyəsi olaraq qalır.

Xəstəliyin mahiyyətinin öyrənilməsində *bioloji* yanaşma insanlar və heyvanlar üçün eyni dərəcədədir. Burada hər şeydən əvvəl canlı orqanizmin patogen amillərə reaksiyası diqqəti cəlb edir. Bioloji yanaşmada ən mühüm nəzəriyyə Hans Selyenin (26.01.1907-16.10.1982) ümumi adaptasiya nəzəriyyəsi sayılır.

Məlum olduğu kimi patogen amillərə qarşı canlı orqanizmdə baş verən reaksiyalar spesifik və ya qeyri-spesifik olurlar. Əgər hər hansı bir patogen qıcığın təsiri zamanı canlı orqanizmdə baş verən reaksiyalar yalnız həmin patogen amillərə xasdırlarsa, bunlara spesifik reaksiyalar deyilir. Bir çox müxtəlif patogen amillərin təsiri zamanı baş verən reaksiyalar isə qeyri-spesifik adlanırlar. Məsələ burasındadır ki, tibb elminin inkişaf tarixində ya bu və ya digər reaksiyaları üstün tutmuşdular. Məsələn, monokauzalistlər əsas yeri spesifik reaksiyalara vermişlər. Kondisionalistlər isə başlıca yeri

qeyri-spesifik reaksiyalara vermişlər. Müasir tibbdə xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında mühüm nəzəriyyələrdən biri sayılan Hans Selyenin ümumi adaptasiya sindromunda da qeyri-spesifik nəzəriyyələr üstünlük təşkil edir. Belə nəzəriyyə H. Selyenin çoxlu miqdarda eksperimentlərinin nəticəsinin təhlilindən yaranmışdır. O, göstərmişdir ki, canlı orqanizmə infeksiya, intoksikasiya, travma, aclıq, soyuq və bir sıra digər patogen amillər ilə təsir etdikdə həmişə hipofiz-böyrəküstü vəzi tərəfindən eyni xarakterli dəyişikliklər baş verir. Buna əsasən də H. Selye belə bir nəticəyə gəlir ki, guya hər bir patogen amilin özünə məxsus əmələ gələn dəyişiklikləri yoxdur. Bütün patogen amillər yalnız kəmiyyət baxımından bir-birindən fərqlənən eyni xarakterli reaksiyalar törədir. Bu qısaca tərifdə H. Selyenin nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti verilir. Bu nəzəriyyənin çoxlu tərəfdarları və müxalifləri vardır.

Hans Selye nəzəriyyəsinin tərəfdarları olan praktik həkimlər deyirdilər ki, əgər hər xəstəliyin özünə xas olan nişələri yoxdursa, bəlkə də hər bir xəstəliyin müalicəsi üçün xüsusi metodların hazırlanması lazım deyildir. Elə bir ümumi metodlar hazırlamaq lazımdır ki, onların vasitəsi ilə bütün xəstəlikləri müalicə etmək mümkün olsun. Bu da mənşələrinə görə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində praktik həkimi şablon yanaşmaya gətirib çıxarır. Çoxdan məlumdur ki, tibbdə panaseya (bütün dərdlərə bir dərman) heç bir zaman olmayıb və olmayacaq. Nəinki hər bir xəstəlik hətta eyni xəstəliyin ayrı-ayrı mərhələlərində də özünə məxsus müalicəvi tədbirlərin aparılması tələb edilir.

Əlbəttə Hans Selyenin təliminin digər mənfəi və bir çox müsbət cəhətləri də vardır. Müsbət cəhətlərindən onu qeyd etmək lazımdır ki, H. Selye ilk dəfə ətraflı olaraq müxtəlif xəstəliklərdə, orqanizmin müdafiyyəyə uyğunlaşma reaksiyalarına endokrin sistemini cəlb edib. Elə bu işlərin nəticəsində kortizon, hidrokortizon və bir sıra digər hormonal preparatlar, düzgün kurs müalicəsi ilə tətbiq olunduqda bir çox xəstəliklərin müalicəsində tez və müsbət nəticələr verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orqanizmin qeyri-spesifik reaksiyalarının müdafiyyə uyğunlaşmasında rolu hələ H. Selyedən xeyli əvvəl İ. M. Seçenov, İ. P. Pavlov, S. P. Botkin və bir sıra görkəmli alimlər çox gözəl əsaslar ilə sübut etmişlər. Onlar burada əsas rolu sinir sistemə vermişlər. Hans Selyenin əsas nailiyyəti ondan ibarətdir ki, o, burada endokrin sistemin mühüm rol oynamasını göstərirdi. Endokrin sistemin patologiyasından danışılarkən C. H. Təqdisi öz işlərində maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Burada yalnız qeyd etmək lazımdır ki, həm spesifik, həm də qeyri-spesifik reaksiyalar dialektikanın kateqoriyalarından biri kimi daima birlikdə və sıx əlaqədə götürülməlidir. Onların birinin o birinə üstünlük verməsi qeyd etdiyimiz kimi praktikada ciddi səhvlərə gətirib çıxara bilər.

Xəstəliyin mahiyyətinin öyrənilməsində *tibbi* yanaşma əsas sayılır. Burada tibbin eksperiment və klinikada əldə etdiyi bütün nailiyyətlərdən geniş istifadə olunur. Eksperimentdə alınan nəticələrin klinikaya tətbiq edilməsində, klinik patofiziologiyanın rolu olduqca mühümdür. Klinik patofizioloqlar adından görüldüyü kimi müxtəlif klinikaların patofizioloji şöbələrində çalışırlar. Onlar eksperimentdə alınan yenilikləri çox böyük ehtiyatla az qrup xəstələrdə, onlara heç bir zərər verməmək şərti ilə tətbiq edirlər. Həmin nəticələr özlərini doğrulduqdan sonra praktikada geniş istifadə oluna bilərlər.

Xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşmasında tibbi yanaşma ilə bərabər biokimyəvi, biofiziki, molekulyar, ekoloji və bir çox digər yanaşmalar da vardır.

İctimai yanaşma-İnsan ictimai varlıq olduğundan onda xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılması işində ictimai amillərin rolu olduqca mühümdür. Bu məsələ alimlərin hələ lap qədim zamanlardan diqqət mərkəzlərində olmuşdur. Məsələn, X əsrdə yaşamış Azərbaycan həkimi və alimi İsa əl-Rahi “Tibb” əsərində yazır ki; “Dünyanın bir çox ölkələrini gəzdikdən sonra belə nəticəyə gəldim ki, maddi cəhətdən ehtiyacı olan şəxslər daha çox xəstələnirlər”. İctimai amillər xəstəliyin inkişafı və sağalmanı bu və ya başqa istiqamətdə dəyişdirə bilərlər.

Müasir fiziologiya və tibbdə bioloji, sosial amillərin qarşılıqlı əlaqəsi geniş təhlil olunur. Bir sıra alimlər hətta insanın fiziologiya və patologiyasında sosial amillərə bioloji amillərdən daha çox yer verirlər. Elə ona görə də müasir tibbdə sosial dezadaptasiya, adaptasiya xəstəlikləri, mədəniyyət xəstəliklərinin məfhum və terminləri geniş yayılmışdır. C. H. Təqdisinin özünün də bu məsələlərə aid əsərləri vardır. Onun fikrincə mədəniyyət yox, mədəniyyətin fəsadları nəticəsində baş verən xəstəliklərdən danışmaq lazımdır.

Sosial amillərə insan patologiyasında böyük yer verən bir sıra alimlər hesab edirlər ki, hipertoniya xəstəliyi, miokard infarktı, mədə xorası və bir sıra digər müasir insanların ağır xəstəlikləri adaptasiya xəstəliklərinə aiddirlər. Ona görə ki, bu xəstəliklərin baş verməsinin əsas səbəbi canlı orqanizmin patogen amillərinin təsirindən törənmiş yeni şəraitə uyğunlaşa bilməməsidir.

Bundan əlavə elmi-texniki tərəqqi dövründə təbiətdə bir çox kimyəvi və zəhərli maddələr ilk dəfə olaraq yayılmağa başlayırlar. Elə ona görə də bunlara qarşı evolusiya prosesində uyğunlaşma olmadığından adaptasiya tez pozulur və ağır xəstəliklər baş verir. Həm də bu maddələrin təsirindən ozon zonasının dağıla bilməsi haqqında son dövrlərdə bəzi məlumatlar əldə edilmişdir.

Xəstəliyin mahiyyətində, ictimai yanaşmada psixi amillərin insan patologiyasında rolu olduqca böyükdür. Çünki insan yüksək inkişaf etmiş sinir sistemi və ali sinir fəaliyyətinə malikdir. Mənfi emosiyalar, affektlər və s. psixi amillərin təsirindən insanda qabıq ilə qabıqaltı mərkəzlərin əlaqəsi pozulur. İnsan təhqirə məruz qaldıqda beyin qabığının düşüncə mərkəzinə “gözlə, səbr elə vaxtı gələndə qisasını alarsan” əmrləri gəlir. Qabıqaltı mərkəzlər isə insan və heyvan üçün eyni olduğundan “Niyə durmusan? Qisasını al!” əmrləri gəlir. Beləliklə, qabıq ilə qabıqaltı mərkəzlərin konfliktli yaranır ki, bu da bir çox psixi və nevrogen xəstəliklərin əsasında durur.

Psixi amillərin təsiri zamanı beyin qabığı ilə daxili orqanların da əlaqəsi pozulur, onun nəticəsində də bir çox daxili orqanların xəstəlikləri baş verir.

Statistik məlumatlar sübut edir ki, hipertoniya xəstəliyi, miokard infarktı və bir sıra digər ağır xəstəliklər mədəniyyəti yüksək inkişaf etmiş ölkələrin əhalisi arasında, aşağı mədəniyyət səviyyəsində olan ölkələrin əhalisinə nisbətən çoxdur. Bunu onunla izah edirlər ki, mədəniyyəti az olan ölkələrdə biri digərini təhqir etdikdə o, dərhal onun cavabını verib və bununla da məsələni bitmiş hesab edirlər. Mədəniyyəti yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə buna yol verilmir. Təhqir olunan dözməlidir və rəqibinə başqa yollarla cavab verməlidir. Elə bu dözmək müddətində də onun daxili orqanlarında ağır xəstəliklər baş verir.

Son zamanlar hətta allergiya və bir sıra digər xəstəlikləri də bura daxil edirlər. Çünki mədəniyyət və sənayenin inkişafı nəticəsində ətraf mühitdə allergenlərin sayı artır, orqanizmin onlara qarşı həssaslığı yüksəlir.

Xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılması o qədər mürəkkəb məsələdir ki, burada həkimlərdən başqa tarixçilər, sosioloqlar, bioloqlar, riyaziyyatçılar və bir çox digər mütəxəssislər iştirak etməlidir. Burada hətta yeni yaranmış elmlərində iştirakı mühümdür. Məsələn, texniki bir fənn olan kibernetikanın da burada lazım olması aydınlaşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi kibernetika texniki elm olaraq mürəkkəb maşınların iş prosesini tənzim etmək ilə məşğul olur. Ən mürəkkəb maşın canlı orqanizm olduğundan həkimlər kibernetikanın qanunlarından xəstəliklər zamanı orqanizmin pozulmuş funksiyalarının bərpası üçün istifadə etməyə çalışıb, bu sahədə yaxşı nəticələr əldə etmişlər və daha böyük yeniliklər gözlənilir.

Xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında əsas yeri *fəlsəfi* yanaşma tutur. Hər bir hadisə o cümlədən xəstəliyində mahiyyətini açmaq başlıca olaraq bu yol ilə mümkündür. Xəstəlik kimi mürəkkəb, müxtəlif cəhətli bir hadisəni vahid bir fikirdə birləşdirmək əlbəttə fəlsəfi təfəkkürə malik olan şəxs üçün mümkün ola bilər.

Fəlsəfi baxış həkim üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir həkim yalnız sadəcə cərrah, terapevt, pediatr və s. ola bilməz. Belə olduqda o yalnız standart bilik və adətlərə malik olan bir şəxs sayılır. Müasir həkim geniş dünya görünüşlü, fəlsəfi baxışlı, nəzəri

və klinik elmlərin əsas metodoloji məsələləri ilə yaxından tanış olan bir şəxs olmalıdır.

Fəlsəfə ilə tibbin əlaqəsi hələ lap qədim zamanlardan mövcud idi. O dövrün dahi həkimlərinin məharəti ilk növbədə onların fəlsəfi baxışları ilə əlaqədardır.

Fəlsəfi yanaşma müasir tibb də xəstəliyin mahiyyətinin açılmasında həkimlərə yaxından kömək edir. Dialektik materializmin bütün qanunları və kateqoriyaları xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında mütəxəssislərə yaxından yol göstərir. Bu qanun və kateqoriyaları xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına tətbiq edərək C. H. Təqdisi əsərlərində bunlar üzərində ətraflı dayanırdı. Məsələn, inkarı inkar qanununa əsasən o deyir ki, xəstəlik sağlamlığı inkar edir. Xəstəliyin bir mərhələsi digərini inkar edir. Kəmiyyət dəyişikliklərinin toplanaraq yeni keyfiyyətə keçməsi haqqında o yazır ki, insan bir an içərisində hipertoniya, şəkərli diabet və s. xəstəliklər ilə xəstələnir. Onda həmin adamda müəyyən amillərin təsirindən arterial təzyiq və ya qanda şəkərin miqdarı və s. tədricən artmağa başlayır. Bu yüksəlmələr müəyyən səviyyəyə çatdıqda sıçrayış əmələ gələrək yeni keyfiyyət yaranır, yəni sağlam insan çevrilib xəstə olur. Hər bir xəstəliyin özünün dinamikasında da daima kəmiyyət dəyişiklikləri toplanaraq yeni keyfiyyətə keçirlər. Bununla da hər bir xəstəliyin gedişində müəyyən mərhələlərin olması aydınlaşır. Elə buradan da mərhələvi müalicə məsələsi ortaya çıxır.

Xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında C. H. Təqdisi əsərlərində əksikliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununa böyük yer verirdi. O, yazır ki, xəstə orqanizmdə patogen amillərin dağıdıcı və sarsıdıcı qüvvələri ilə orqanizmin müdafiə və uyğunlaşma reaksiyaları vəhdət təşkil edib, daima mübarizə aparırlar. Elə xəstəliyin gedişində hansı qüvvələrin üstünlük təşkil etməsi də bunlardan xeyli asılıdır. Müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyaları üstünlük təşkil etdikdə patogen amillərin bədəndə olmasına baxmayaraq insan ya heç xəstələnir və ya da xəstəliyi yüngül vəziyyətdə, necə deyərlər ayaq üstə keçirir. Patogen qüvvələr üstünlük təşkil etdikdə isə insan ağır xəstələnər, hətta tələf də ola bilər. Müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyalarının

dağıdıcı, sarsıdıcı qüvvələrdən seçilməsi və onların düzgün idarə edilməsini o, praktik həkimin əsas vəzifələrindən biri hesab edir.

Xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında dialektikanın qanun və kateqoriyalarının da əhəmiyyəti böyükdür. O, göstərir ki, xəstəliyin gedişində forma ilə məzmun bir-birinə uyğun gəlmir. Fəlsəfi baxışlı həkim, formanın altında dərin məzmunu görməlidir. Ümumiyyətlə, əgər forma ilə məzmun uyğun gəlsəydi onda heç bir elm də lazım olmazdı. Hamı elə bir baxış ilə hər şeyi görərdi.

C. H. Təqdisi əsərlərində dialektik kateqoriyalardan sayılan spesifiklik və qeyri-spesifiklik, yerli və ümumi və s. məsələləri daima vəhdət də, bir-biri ilə sıx əlaqədə öyrənmişdir.

Xəstəliyin mahiyyəti haqqında müxtəlif baxışları yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir təsəvvürə əsasən xəstəlik olduqca mürəkkəb və daima dinamikada davam edən bir proses sayılır. Bu prosesin gedişində kəmiyyət dəyişikliklərinin toplanaraq yeni keyfiyyətə keçməsi müşahidə olunur. Xəstəlik kimi mürəkkəb bir prosesin gedişi patogen amillərin dağıdıcı və sarsıdıcı qüvvələri ilə orqanizmin müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyalarının mübarizəsindən xeyli asılıdır. Bu reaksiyaları vaxtında ayıraraq, dağıdıcı qüvvələri ləngitmək və müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyalarını gücləndirmək praktik həkimin əsas vəzifəsi sayılır. Müasir tibb də geniş tətbiq olunan müxtəlif stimulyatorlar, neyroplegiklər, qanqlıoblokatorlar, litik və mimetik maddələr, hormon, vitamin, ferment preparatları və s. olması bu məsələnin həllinə yaxından kömək edə bilər.

Xəstəliyin sonu-iki cür ola bilər. Sağalma və ölüm. Sağalmanı öyrənmək bu prosesi sürətləndirmək üçün lazımdır. Ölümü isə proses kimi öyrənməyin zəruriliyi ona görə ortaya çıxır ki, ölümün müəyyən bir mərhələsi sayılan *klinik ölüm dövründə* həyatın bərpa edilməsi imkanı vardır. Klinik ölüm dövründə həyatın bərpası əsas etibarilə bədbəxt hadisələrə düşmüş insanlarda aparılırsa, gələcəkdə orqanların köçürülməsi və süni orqanlardan istifadə edilməsi bu məsələnin geniş miqyasda, hətta lap ağır xəstəliklərdən ölənlər də belə klinik ölüm dövründə həyata keçirilməsinə imkan verəcək və vaxtsız ölümlərin qarşısı alınacaqdır.

Klinik ölüm dövrünün müddəti əlbəttə ayrı-ayrı xəstəliklərdə eyni deyildir. Ölüm ani baş verdikdə (məsələn, boğulma, elektrik cərəyanı vurma zamanı) sinir sistemi ağır əzab çəkmədikdə klinik ölüm dövrü bir neçə dəfə artıq ola bilər. Ağır, uzun müddətli davam edən xəstəlikdən sonra isə klinik ölüm dövrü qısalır. Beləliklə, geniş qəbul edilmiş beş-altı dəqiqələk klinik ölüm dövrünü bir qədər şərti hesab etmək lazımdır. Həqiqətən də demək olar ki, ölüm qan dövrünü və tənəffüsün dayanmasından sonra deyil, beyin öz fəaliyyətini tam itirdikdən sonra baş verir.

İnsanlar üzərində öləndən sonra həyatın bərpa edilməsi imkanı yenə də ilk dəfə dünya səviyyəsində eksperimentdə həyatın bərpa edilməsinin banisi sayılan professor F. A. Andreyevin tələbəsi, akademik V. A. Neqovski öyrənmişdir. V. A. Neqovskinin bu barədə nailiyyətləri oradan başlayır ki, alim ilk dəfə ölümü necə bir proses kimi öyrənib və onda müəyyən mərhələlərin olmasını göstərmişdir. Bu mərhələlər belədir. Birincisi *canvermədən əvvəl ki, dövr*. Bu dövrdə ürək və tənəffüs fəaliyyəti kəskin zəifləyir, huş dumanlı olur.

İkincisi *canvermə dövrü* adlanır. Bu dövrdə əzələlərin oksigen çatışmazlığından qıc olması yaranır, aradır bu adamlarda tənəffüs və ürək fəaliyyəti qısa müddətli kəskin sürətlənməyə başlayır. Bu həyat uğrunda orqanizmin apardığı son mübarizənin nişanələridir. Belə ki, insan var gücünü yığaraq bu kimi hərəkətləri etməyə başlayır: Canvermə dövründə olan insanın başı arxaya dartılır, ağzı açılır. Ona görə ki, belə vəziyyətdə boyun əzələlərinin gərginliyi müəyyən qədər tənəffüsün qısa müddətli də olsa bərpasına kömək edir. Nəhayət bir neçə dəfə bu kimi kortəbii xarakter daşıyan hərəkətlərdən sonra ürək və tənəffüs fəaliyyəti tam dayanır, arterial təzyiq sıfıra enir, zahirən ölüm baş verir. Belə şəxsin ağzının üzünə aynanı yaxınlaşdırdıqda heç tərlənməməsi, ölümün tam mənadə baş verməsinə dəlalət edir. Lakin elə bu dövrdə də orqanizm həyat qabiliyyəti müəyyən müddət saxlanmış olur. Vaxtında lazımı tədbirlər gördükdə həyatı bərpa etmək mümkün ola bilər. Elə ona görə də bu dövrə *klinik ölüm dövrü* deyilir. Lakin təəssüf ki, bu dövrün müddəti aylar, günlər, saatlar ilə deyil, bir neçə dəqiqə ilə

ölçülür. Klinik ölüm dövrünün belə qısa müddətli olmasının səbəbi onunla izah edilir ki, bir çox orqanlarda həyat nişanələri uzun müddət davam etdiyi halda beyində bu müddət yalnız beş-altı dəqiqədir. Ona görə ki, başqa orqanlardan fərqli olaraq beyin toxumasının oksigen və başqa qida maddələrinin çatışmazlığına müqaviməti olduqca azdır. Qan dövrəni və tənəffüs fəaliyyəti dayandıqdan bir neçə dəqiqə sonra orada geri qayıda bilməyən dəyişikliklər baş verib, klinik ölüm *bioloji ölümə* keçir. Bu zaman həyatın bərpası mümkün ola bilməz.

Ölümün necə bir proses kimi akademik V. A. Neqovski tərəfindən öyrənilməsi *tanatologiya* elminin (tatanos-yunanca ölüm deməkdir) ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Sağalmanın mexanizmləri-Müasir təsəvvürlərə görə sağalma çox mürəkkəb proses olub, dərin mexanizmlərə malikdir. İnsan bir an müddətində xəstəlikdən sağalmır. Sağalma patogeneza və sanogeneza ilə sıx əlaqədardır. Nə qədər ki, xəstəliyin patogenezi bizə yaxşı məlum olarsa bir o qədər də sağalmanı sürətləndirmək olar.

Sanogeneza də sağalma olmayıb, onunla sıx əlaqədardır. Başqa sözlə desək sanogeneza müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyalarının kompleksindən ibarət olub, pozulmuş funksiyaların bərpasına kömək edir. Sanogenetikin məfhumu ilk dəfə professor Pavlenko tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu məsələyə Ümumittifaq konfransları həsr edilmişdir ki, onların bəzilərində C. H. Təqdisi iştirak etmişdir.

Sanogenetik mexanizmlərin nə vəziyyətdə olmasını praktik həkim həmişə nəzərə almalıdır. Məsələn, yaxşı cərrah yalnız sanogenetik mexanizmlərin yüksək səviyyədə olması zamanı cərrahi əməliyyat apara bilər. Yaxşı terapevt yalnız sanogenetik mexanizmlərin yüksək səviyyədə olduğu müddətdə güclü təsirli dərmanları təyin edə bilər. Məsələn, ürək əzələsində ehtiyat enerji mənbələri azdırsa onun fəaliyyətini artıran digitalis və başqa güclü dərmanları ürəyin fəaliyyətini daha tez sarsıda bilər.

Sağalmanın gedişi orqanizmin müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyalarından xeyli asılıdır. Bu reaksiyalar üç yerə ayrılır.

1) Qəza-müdafiə reaksiyaları-Bunlar dərhal patogen amilin təsirindən sonra başlayıb, lakin qısa müddətli olurlar. Belə reaksiyalar bəzən kortəbii xarakter daşıyırlar. Məsələn, beyinin qan ilə təchizi çətinləşdikdə qaraciyər və başqa daxili orqanlarda olan qan, qan dövranında səfərbərliyə alınır. Həyatı mərkəzlərin qan ilə təchizini yaxşılaşdırır. Lakin qaraciyərin elə bu qısa müddətdə qan ilə təchizi zəiflədikdə, həmin kiritik vəziyyətdən çıxandan sonra orada degenerativ dəyişikliklər baş verə bilər.

2) Nisbətən möhkəm və davamlı müdafiə reaksiyaları -Bunlar həm yerli və həm də ümumi xarakter daşıya bilərlər. Bu kimi ümumi reaksiyalara orqanizmin ehtiyat imkanlarının səfərbərliyə alınması, funksiyalar və maddələr mübadiləsinin güclənməsi, qoruyucu ləngimənin əmələ gəlməsi və s. aiddir. Yerli müdafiə reaksiyalarına isə faqositoz, qranulasion halqasının yaranması, toxuma inkişafı və baryerlərin güclənməsi, toksinlərin neytrallaşması, regenerasiya və s. göstərmək olar. Ayrı-ayrı konkret hallarda bu müdafiə reaksiyalarının bəzisi üstünlük təşkil edir. Məsələn, yaralanmada regenerasiya, zəhərlənmədə toksinlərin neytrallaşması və s.

3) Bu reaksiyalara çox möhkəm və uzun müddət, hətta bütün ömür boyu bədəndə qalan müdafiə reaksiyaları aid edilir. Bu kimi müdafiə reaksiyalarından ilk növbədə əks cisimciklərin əmələ gəlməsi aiddir ki, onların nəticəsində bütün ömür boyu həmin xəstəliyə qarşı yoluxmazlıq yaranır. Kompensator reaksiyalarına isə ürək qüsurlarından sol mədəciyin hipertrofiyasını göstərmək olar. Elə orta dərəcəli hipertrofiyanın nəticəsidir ki, çox zaman ürək qüsuru olan şəxs səksən il və daha çox yaşasın, bu kimi həyatı əhəmiyyəti olan orqanda belə bir nöqsanın olmasını bilməsin.

Sağalma iki cür ola bilər. Tam və natamam sağalma. *Tam sağalmada* xəstəliyin törətdiyi bütün funksional və morfoloji dəyişikliklər aradan qaldırılır. İnsanın sağalmasından söhbət getdikdə isə əmək fəaliyyətinin tam bərpa olunması da nəzərə alınmalıdır.

Natamam sağalmada isə xəstəliyin hər hansı bir izləri qalır. Bu zaman əlverişli şərait olduqda xəstəlik yenidən baş verə bilər. Buna *patoloji vəziyyət* deyilir.

C. H. Təqdisi sağalmaya aid əsərlərində daima bu fikri sübut etməyə çalışır ki, sağalma nə xəstəliyin sonudur nə də onun geriyyə inkişafıdır. Sağalma xəstəliyin sonu sayıla bilməz, ona görə ki, sağalmanın əsasını təşkil edən müdafiə uyğunlaşma reaksiyalarının səfərbərliyə alınması, xəstəliyin lap başlanğıcından və hətta xəstəlik özü dövründən başlayır. Sağalmaya xəstəliyin geriyyə inkişafı da demək düz deyil, ona görə ki, sağalma yeni keyfiyyətdir. Hər bir xəstəlikdən sağalan adam xəstəlikdən əvvəl ki, adam deyil. Onun müxtəlif müdafiə uyğunlaşma reaksiyaları, maddələr mübadiləsi və s. tam başqa istiqamətdə fəaliyyətini davam etdirir.

Bu məsələyə aid C. H. Təqdisinin “Sağalmanın mexanizmləri” (Y. C. Məmmədovla birlikdə, Moskva, Znanie, 1984) adlı kitabı diqqəti cəlb edir.

Kitab da qısa girişdən sonra yığcam şəkildə sağlamlıq, xəstəlik və sağalma haqqında məlumatlar verilir, xəstə orqanizm necə sağalır məsələsi işıqlandırılır. Sonra sağalmaya mane olan stresslər, zərərli vərdişlər və s. həmçinin sağalmaya əlverişli şərait yarada bilən immun sisteminin güclənməsi, düzgün pəhriz, bədən tərbiyəsi və s. ətraflı təhlil olunur.

Sağalmada ekoloji amillərin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilir. Göstərilir ki, elmi-texniki inkişaf dövründə ətraf mühitdə baş verən bir sıra hadisələr, xüsusilə yeni tərkibli kimyəvi maddələrin yayılması insanların bu növ mühit də uyğunlaşmasını çətinləşdirir. Bu onunla izah edilir ki, həmin maddələrə qarşı evolusiya prosesində insanlarda adaptasiya əmələ gəlməmişdir. Digər tərəfdən insanlar özü də ətraf mühiti o qədər dəyişdirir ki, çox zaman hər hansı bir şəxs məcburiyyət qarşısında özünü də dəyişdirib, ona uyğunlaşdırmağa çalışır.

Sağalma haqqında C. H. Təqdisinin orijinal fikirlərindən biri də sağalmadan sonrakı sağlamlıqdır. O, bir sıra patoloji proseslərdə sağalmadan sonra ki, dövrü izləyərək göstərir ki, həmin bu dövrdə orqanizmin bir çox funksiyaları və maddələr mübadiləsi tam yüksək səviyyədə sabit olmadığından mütləq müəyyən müddət ərzində yaxından həkim nəzarətini tələb edir. Bu zaman aparılan tədbirlər sı-

rasında o, bitki mənşəli stimulyatorların qəbul edilməsinə böyük yer verirdi. Bu kimi dərman bitkilərindən alınan müxtəlif preparatların şokdan sonrakı tədbirlərdə yüksək effektiv olmasını qeyd etmişdir.

Bildiyimiz kimi tibb ən qədim elmlərdən biri sayılır. Əsrlər boyu insanların bu sahədə əldə etdiyi nailiyyətlər ilk dəfə empirik şəkildə nəsildən-nəslə verilmişdir. Sonralar yazı meydana gəldikdə bu məlumatlar müxtəlif əsərlərdə qeyd olunmuşdur. Elə onların əsasında da “xalq təbabəti” yaranmışdır. Müasir tibb xalq təbabətinin nailiyyətlərini olduqca yüksək qiymətləndirir. Orada olan bir çox fikirlər müasir tibbdə geniş tətbiq olunur. Bu proses daima davam edir.

Tibbin tarixi məsələlərin öyrənilməsində C. H. Təqdisinin böyük xidmətləri var. Bu da hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, C. H. Təqdisi bir sıra Şərq və Qərb dillərini bildiyindən bu sahədə olan bir çox ilkin mənbələrlə bilavasitə özünün istifadə etmək imkanı olmuşdur. O, əsərlərində əsas yeri Yaxın və Orta Şərqdə fəaliyyət göstərmiş alimlərin əsərlərinin tədqiqinə həsr etmişdir. Bu qiymətli məlumatların toplanmasının əsasında onun “Orta əsrlərdə Şərqdə tibbin tarixi” (35 çap vərəqi) adlı sanballı monoqrafiyası yaranmışdır. Mən bu monoqrafiyanın əl yazısı ilə tanış olduqda orada hətta müasir tibbin müxtəlif sahələrinə aid qiymətli fikirlərə rast gəldim. Bu monoqrafiya əsas etibarını üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə Yaxın və Orta Şərq alimlərinin orta əsrlərdə tibbin öyrənilməsində ədə etdikləri yeniliklərin tarixi, genosoloji səbəbləri aydınlaşdırılır. Bu səbəblərin sırasında əsas yeri Şərqlin ümumiyyətlə elm və mədəniyyətin beşiyi olmasına verilir. Çox maraqlı faktlar ilə göstərilir ki, qədim Şərqdə Misir, Çin, Hind mədəniyyətləri ilə bərabər, hələ onlardan heç də geri qalmayan və hətta bir çox cəhətlərdən yüksək səviyyədə olan atəşpərəstlərin mədəniyyəti və onların müqəddəs kitabı sayılan “Avesta” da göstərilən olduqca qiymətli tibbi fikirlər mövcuddur. Bu məsələnin

xüsusilə Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Hərçənd ki, bəzi əsərlərdə (“Azərbaycanda tibbin tarixi” İ. K. Əfəndiyev, EA-nın nəşriyyatı, Bakı-1964, rus dilində) Zərdüştün azərbaycanlı olması barədə şübhəli məlumatlar göstəriləndə C.H. Təqdisi inandırıcı faktlar ilə Əbu Reyhan əl-Biruninin “Keçmiş əsrlər tarixi” kitabında Zərdüştün zihuri bəhsində, onun Azərbaycan əhalisindən olması barədə aydın məlumatlar gətirilir. Elə həmin bu mədəniyyət sonralar qədim Yananıstan da tibbin inkişafında olduqca mühüm rol oynamışdır. Bu haqda C. H. Təqdisinin bəzi məqalələrində də məlumatlar vardır. Lakin əfsuslar olsun ki, Zərdüştün azərbaycanlı olmasına baxmayaraq onun özü və “Avesta” haqqında başqa ölkələrdə Azərbaycandan daha çox məlumat vardır. Zərdüştün heykəli Drezden (Almaniya) qalereyasındadır. “Avesta”nın tibbi fikirləri bəzi alimlər (Horst Fixtiner (1924); A. O. Makovelski (1960)) tərəfindən öyrənilmişdir.

C. H. Təqdisi “Avesta”nın tibbi və əczaçılıq fikirlərini daha dərindən tədqiq etmişdir. “Əczaçılıq və farmakologiya qədim və orta əsr Azərbaycanında” adlı dissertasiya onun rəhbəriyi altında müdafiə olunmuşdur. Bu əsərdən başqa o digər məqalələrində “Avesta”nın antik dövründəki yunan mədəniyyəti və tibbin inkişafı haqqında olduqca maraqlı konkret faktlar gətirilir. Sonra göstərir ki, Yunanıstanda akademiya bağlandıqda, orada fəaliyyət göstərən böyük alimlər Yaxın və Orta Şərqlə pənah gətirdilər. Onların köməyi nəticəsində Şərqdə sonralar Cündişapur, Bağdad və bir sıra digər böyük elm ocaqları yaranmağa başlayır. Lakin burada çalışan dahi Şərq alimləri yunan alimlərinin əsərlərinə mexaniki yanaşmayıblar, onları dərindən inkişaf etdirərək, qiymətli əlavələr ediblər. Zəkəriyyə Ər-Razi, İbn Sina, İsmayıl Cürçani və bir sıra digər Şərq alimlərinin əsərləri sonralar Avropanın özündə də müasir tibbin inkişafına olduqca mühüm rol oynamışdır.

Elə bu fəsildə həmin alimlərin əsərlərində tibbin digər fənlər və xüsusilə fəlsəfə ilə əlaqəsi göstərilir. Şərq alimlərinin əsərlərində olan müşahidə, təcrübə, humanizm və s. haqqında geniş məlumatlar verilir. Bu və sonrakı hissələrdə Şərq həkimlərinin şerhlə yazdığı

tibbi fikirlər və dahi şairlərin poetik əsərlərində tibbi məsələlərə aid olduqca maraqlı məlumatlar təhlil olunur.

“Orta əsrlərdə Şərqdə tibbin tarixi” monoqrafiyasının ikinci fəslində orta əsrlərdə Şərq alimlərinin əsrlərində tibbin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada xüsusi ilə İsmayıl Cürcaninin doqquz cildli “Xarəzmşahlar xəxirəsi” adlı əsərində tibbin predmeti, onun məqsədi, vəzifələri, demək olar ki, müasir təsəvvürə çox yaxın şəkildə izah edilir. Ər-Razi, İbn Sina, İ. Cürcani kimi tibbin o zaman ki, klassikləri, onların bir çox tələbələri, xüsusi ilə Azərbaycan alimlərinin əsərlərində anatomiya və fiziologiyanın bir sıra mühüm məsələləri, ümumi patologiyaya aid xüsusi fikirləri diqqəti cəlb edir. Bu məsələyə həmin alimlərin əksəriyyətinin fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən yanaşması, gələcəkdə xəstəliyin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına yaxından kömək etmişdir.

Həmin kitabda orta əsrlərin əczaçılıq və farmakologiyasının öyrənilməsində qiymətli materiallar vardır. Məsələ burasındadır ki, elə əczaçılığın tibbdən ayrılması da ilk növbədə VIII əsrdə Şərqdə Bağdad akademiyasında olmuşdur. Bu sahədə Azərbaycan alimlərinin zəhməti az olmamışdır. Onların fikrincə bu işin müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, həkim vaxtını dərman hazırlamağa sərf etməyib, xəstəliyin diaqnozu və onun müalicəsi ilə yaxından məşğul ola bilsin. Lakin elə eyni halda Azərbaycanda həm o zaman əczaçılar və farmakoloqlar müalicə edən həkimlər ilə sıx əlaqədə olmuşlar. O dövrün bir çox həkimlərinin müalicəxanasının nəzdində xüsusi apteklər də varmış. İlk növbədə dərmanşünas yəni farmakoloq sözünə Məhəmməd Mehdi ibn Əli Nəqinin əsərlərində rast gəlinir. O, qeyd edir ki, əczaçı yeni bir dərmanı hazırladıqda əvvəlcədən məsləhət üçün orada işləyən farmakoloqun yanına gedir, sonra həmin məlumat ilə müalicə edən həkimə müraciət edir.

“Orta əsrlərdə Şərqdə tibbin tarixi” monoqrafiyasında və bu mövzuda C. H. Təqdisinin əsərlərində orta əsrlərdə işlədilən dərman bitkilərinin müasir tibbdə əhəmiyyəti üzərində xüsusi dayanılır. Belə bir maraqlı fikir diqqəti cəlb edir ki, İbn Sinanın “Tibb qanunu” kitabı və bir çox o dövr ki, əsərlərdə tibbə məlum olan

dərman bitkilərinin sayı müasir tibbdə işlədilən dərman bitkilərindən çox idi. Müasir tibb indi getdikcə belə bir qənaətə gəlir ki, dərman bitkilərindən istifadə etmək bir çox kimyəvi maddələrdən effektiv və zərərsizdir.

O dövr ki, Şərq alimlərinin əsərlərində gigiyena məsələlərinə də fikir verilmişdi. Ümumiyyətlə Şərqdə geniş yayılan “Zərərvericini zərərvermədən qabaq məhv et” ideyası profilaktik məsələlərin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olmasını göstərir. Məsələn, belə rəvayət var ki, Zəkəriyyə Ər-Razi Bağdad şəhərinin hansı yerində yeni xəstəxana binası tikmək daha məsləhətdir soruşduqda, o, deyib ki, şəhərin müxtəlif ərazilərində bir şaqqa ət asın. Harda o ət hamısından gec xarab olarsa xəstəxananı da orda tikin.

Şərq alimləri gigiyenanın hətta müasir tibbə məlum olmayan yeni sahələrinə toxunmuşlar. Məsələn, bu alimlərin bir neçə əsərlərinin sırasında “səfər gigiyenası” adlı əsəri də vardır. Demək olar ki, tibbin iki əsas şöbələrindən sayılan herontologiya və pediatriyanın əsasları da Şərq alimləri tərəfindən qoyulmuşdur.

Herontoloji məsələlərin sırasında bu alimlər öz əsərlərində istirahət, əmək və iş şəraitinin gözlənilməsinə, pəhriz qaydalarına böyük yer verilmişlər. Bu əsərlərdə hətta hansı heyvanların ətəri, hansı meyvələrin hansı xəstəliklər də xeyirli olması haqqında geniş məlumatlar göstərilir.

Pediatriyaya gəldikdə isə demək olar ki, bu elmin banisi Zəkəriyyə Ər-Razi sayılmalıdır. Uşaq xəstəlikləri və irsi xəstəliklərin öyrənilməsinə o, müəyyən yer vermişdir.

C. H. Təqdisinin “Orta əsrlərdə Şərqdə tibbin tarixi” monoqrafiyasının üçüncü fəslində orta əsrlərdə Şərq alimlərinin əsərlərində praktik tibbin məsələlərinə həsr olunmuşdur. Burada hər şeydən əvvəl xəstəliklərin təsnifatı verilir. Ayrı-ayrı xəstəliklərin diaqnostikası, dinamikası, simptomları, müalicə və profilaktika metodları haqqında məlumat çox zaman sistemlər üzrə göstərilir. Maraqlıdır ki, o dövrün həkimləri xəstəliklərdə rast gəlinən böhranların öyrənilməsi və həmin hallardan çıxarılması haqqında öz əsərlərində geniş məlumatlar verirlər.

Sistemlər üzrə xəstəliklərə gəldikdə isə onların içərisində əsəb və psixi xəstəliklərin öyrənilməsinə böyük yer verilir. Demək olar ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan həkimi Əbdül Məcid Təbib öz əsərində psixi xəstəliklərə geniş yer verib və ilk dəfə ruhi xəstələri dəli yox, müalicə tələb edən xəstə kimi göstərmiş və bu xəstəliklərin müalicəsində müəyyən nailiyyətlər əldə etmişdir.

İlk dəfə sinir mediatorları haqqında məlumata yenə də biz orta əsrlərdə Azərbaycan alimi Qubullı Təbrizinin əsərlərində rast gəlirik. O, sinir şirəsi (“üsareyi əsəbi”) adı altında müasir mediatorlar və hormonlar məfhumunu izah etmiş, onların tərkibinin öyrənilməsinin sağlamlığın saxlanılması və xəstəliklərin müalicəsində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edə bilməsini göstərmişdir.

Daxili orqanların xəstəlikləri sırasında Şərq alimlərinin əsərlərində ilk yeri ürək-qan damar sistemi xəstəlikləri, onların müalicə və profilaktikası tutur.

Qan və qanyaradıcı orqanların xəstəliklərinin öyrənilməsi orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş Şərq alimlərini ona görə yaxından maraqlandırmışdır ki, onlara görə qan bütün orqan və toxumaların qida maddələri ilə təmin olunmasında əsas rol oynayır. Müxtəlif xəstəliklərdə isə qan tərəfindən baş verən dəyişikliklər böyük əhəmiyyətə malikdir. Qanın sağlam və xəstə orqanizmin güzgüsü olması fikri də onlar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Qanazlığını Şərq alimləri orqanizm üçün böyük təhlükə hesab edirdilər və onun aradan qaldırılması üçün dərmanlardan başqa xüsusi meyvələr və qida məhsulları da təklif edirdilər. Qanazlığı zamanı qaraciyərin xeyirli olması haqqında bu alimlərin qeydləri vardır.

Qanaxmanın orqanizm üçün böyük təhlükəli hal olması onlara yaxşı bəlli idi. Ona görə qanaxmanı dayandırmaq üçün müəyyən dərman preparatları işlətməyi məsləhət görmüşlər.

Qan və qan sistemi xəstəlikləri ilə Zəkəriyyə Ər-Razi yaxından məşğul olmuşdur. O, eyni halda qeyd edir ki, qanın həcminin artması da bədən üçün müəyyən təhlükə yarada bilər. Belə hallarda o, bir stəkana qədər qan buraxmağı məsləhət görürdü. Qan dövrünü zəif olan şəxslərdə qan buraxmağa icazə verilmirdi. Azərbaycan hə-

kimləri hələ o zaman qanın həcmi azaltmaq məqsədi ilə zəli və həcəmətlərdən də istifadə etmişlər. Həcəmətin qanyaradıcı orqanların fəaliyyətini stimula etmək və zəhərli maddələri qandan xaric etmək üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Maraqlıdır ki, ilin müəyyən fəsillərində həcəmət ilə qan buraxmağı hətta sağlam şəxslərə də məsləhət görürdülər.

Şərq alimləri yaxşı bilirdilər ki, qan dövranı xəstəlikləri tənəffüs sistemi ilə sıx əlaqədardır və hər ikisinin fiziologiya və patologiyası sinir sistemindən asılıdır.

Qan dövranı və ümumiyyətlə bir çox xəstəliklərin diaqnostikasında nəbzə böyük əhəmiyyət verirdilər. O zaman 18-ə qədər nəbz növünün məlum olması, onların diaqnostik və proqnostik əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Bu alimlər ürək xəstəliklərində sol mədəciyin hipertrofiyasına mühüm kompensator əhəmiyyət vermişlər. O dövrdə İbn Sinanın “Ürək dərmanları” adlı kitabı bir neçə dəfə hələ latın dilinə tərcümə edilmişdir.

Orta əsrlərdə Şərq alimləri öz əsərlərində həyacan, qorxu, həddindən artıq sevinc və s. bu kimi emosional halların hər şeydən əvvəl ürək qan-damar sistemi xəstəlikləri üçün böyük təhlükə əmələ gəlməsini göstərmişlər.

Demək olar ki, damarların fəaliyyətini necə bir periferik ürək kimi qiymətləndirmək haqqında məlumata bu alimlərin əsərlərində rast gəlinir. Ürək qan-damar sistemində hal-hazırda məlum olan işemiya, stenokordiya, miokard infarktı və s. bu kimi xəstəliklər və onların müalicəsi haqqında bu alimlərin əsərlərində maraqlı məlumatlar vardır.

Tənəffüs sistemi xəstəliklərində ağciyər və plevraların iltihabı, bronxial astma və s. xəstəliklərin gedişi onlara yaxşı bəlli idi. Bu xəstəliklərin qarşısının alınmasında onlar düzgün nəfəsalma və orqanizmin müqavimətinin yüksəlməsinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Bu sistemin müdafiəyə uyğunlaşma reaksiyaları tənqənəfəsliklər, öskürmə və s. haqqında xüsusilə İsmayıl Cürcaninin “Xarəzmşahlar zəxirəsi” kitabında ayrı-ayrı fəsillər vardır. Hətta

bəlgəmin keyfiyyəti, rəngi, bərkliyi, yumşaqlığı əsasında tənəffüs sisteminin xəstəliklərinin diaqnozunu qətiləşdirməyə çalışmışlar.

Həzm sisteminin pozğunluqlarında da onlar əsəb və psixi xəstəliklərə böyük yer vermişlər. İştahanın əhvali-ruhiyyədən və şəraitdən xeyli asılı olmasını göstərmişlər.

Ağız boşluğu və dişlərin sağlamlığının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişlər. Həzm sisteminin xəstəliklərinin qarşısının alınması və müalicəsində pəhrizin olduqca böyük əhəmiyyətini göstərmişlər. Bu alimlərin çoxu hesab edirdilər ki, həzm sistemi və bəlkə də bütün xəstəliklərdə əvvəlcədən bağırsaqları toksiki maddələrdən təmizləyib, sonra müalicəni başlamaq lazımdır.

Demək olar ki, mədə xorasının ilk növbədə ətraflı şəkildə gedişi və müalicəsi İbn Sinanın əsərlərində əks olunmuşdur. İsmayıl Cürcaniyə mədənin sallanması və müalicəsi yaxşı bəlli idi.

Həzm sistemi ilə əlaqədar olaraq qaraciyər xəstəlikləri də bu alimlərin əsərlərində geniş tədqiq olunmuşdur. Sarılıq xəstəliyinin öyrənilməsi bu alimlərdən xüsusilə Zəkəriyyə Ər-Razinin əsərlərində müasir dərsləklərdə olan məlumatdan xeyli artıq məlumat vardır.

İfrazat sisteminin sağlamlığın qorunmasında böyük əhəmiyyətini qeyd edərək bu sistemin patologiyada, funksiyasının tənziyi üçün müxtəlif dərman bitkiləri, meyvələrin əhəmiyyətini göstərmişlər. İbn Sina demək olar ki, ilk dəfə sidiyin analizinə böyrək xəstəliklərinin diaqnostikasında böyük əhəmiyyət verərək göstərmişdir ki, şəkər xəstələrinin sidiyində şəkər olur.

Şərqi alimləri hələ o zaman böyrək xəstəliklərində sidiyin rəngi, iyi, orada qanın olub, olmaması və s. bu kimi halların böyük diaqnostik əhəmiyyətə malik olmasını göstərmişlər. Sidiyin çox az və ya heç olmamasının orqanizm üçün böyük təhlükə olmasını qeyd etmişlər.

Endokrin sistemi haqqında təsəvvürün az olmasına baxmayaraq o dövrün alimlərinin əsərlərində bu vəzilərin patologiyada rolunun öyrənilməsinə az rast gəlinmir. Bu vəzilərlərin sırasında xüsusilə cinsi vəzilərin əhəmiyyəti və patologiyası yaxşı öyrənilir.

Orta əsrlərdə məlum idi ki, heyvanların axtalanması, onların maddələr mübadiləsinə və sinir sisteminə təsir edir. Ona görə də ev heyvanlarının (qoyun, qara mal) yaxşı ət, yun verməsi üçün onları axtalayırdılar. Şahların və əmirlərin hərəmxanalarında qulluqçu kişiləri axtalamaqla onların xarakterini və qadına qarşı ehtiraslarını söndürürdülər.

İbn Sinaanın “Tibb qanunu” kitabının üçüncü cildində cinsi vəzilərin anatomiya və fiziologiyası, funksiyası, gigiyenası, patologiyasına geniş yer verilmişdir. İbn Sina hələ o zaman spermanı tədqiq edərək onun nəsil törətmə qabiliyyətinin olub olmamasını təyin edə bilmişdir. Göstərmişdir ki, nəsil törətməməyin səbəbi qocalıq, uşaqlıq dövrü və həm də alkoholizmdən asılı ola bilər. Cinsi vəzilər ilə əlaqədar olaraq İbn Sina öz əsərlərində hamiləlik dövrünün normal getməsi, sağlam uşağın doğulması və inkişafına böyük yer vermişdir. Cinsi vəzilərin fəaliyyətini sürətləndirmək məqsədi ilə o, müntəzəm şəkildə qida ilə yarı bişirilmiş yumurta, süd, yağ, ət, noxud, düyü və s. qida maddələrinin qəbul edilməsini məsləhət görmüşdür. Tərəvəzlərdən bu məqsəd üçün ispanaq, kahi, nanə və s. təklif etmişdir.

Ər-Razi, İbn Sina, İsmayıl Cürcünü hər üçü zəfəranın cinsi fəaliyyətin artırılması üçün qəbul edilməsini məsləhət görmüşlər.

İsmayıl Cürcaninin “Xarəzmşahlar xəxirəsi” əsərində mamaqlıq və ginekoloji xəstəliklərə aid xüsusi fəsil vardır.

Şərq alimləri cinsi vəzilərin fəaliyyətində sinir sistemi və psixi funksiyalara böyük yer vermişlər. Onlar göstərmişlər ki, cinsi vəzilərin fəaliyyətinin düzgün tənzim edilməsi zehni fəaliyyətə yaxşı təsir edir, pis fikirləri beyindən çıxarır. Həzm və başqa sistemlərin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Orqanizmin müqavimətini artırır, mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətini sakitləşdirir. Mənfi emosiyaların, qorxu və həyəcanın cinsi vəzilərin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməsi haqqında bu alimlərin əsərlərində geniş məlumatlar vardır.

İsmayıl Cürcaninin “Xarəzmşahlar xəxirəsi” kitabında aybaşının vaxtı, onun gecikməsi, ağrılı olması, hamiləliyin aylar üzrə

nişanələri, qadının əhval-ruhiyyəsinin hamiləliyin gedişinə təsiri, ana südünün azlığının səbəbləri, onun aradan qaldırılması üçün lazımı tədbirlərin aparılması, hətta süd vəzilərinin xərçəngi ilə mübarizə və s. haqqında qiymətli məlumatlar vardır.

Lazım olmayan hamiləliyin dayandırılması, sonsuzluğun qarşısının alınması bu alimlərin əsərlərində işıqlandırılır.

Zəkəriyyə Ər-Razi hətta doğuşdan sonra uşağın oğlan və qız olmasını təyin etmək üçün də müəyyən metod təklif etmişdir.

Bu alimlərin əsərlərində cinsi vəzilərin fəaliyyətinin təhrif edilməsinin zərəri haqqında da geniş məlumatlara rast gəlmək olar. Hətta onlar göstərmişdilər ki, insanların temperamentindən asılı olaraq güclü istiqanlı insanlar üçün həftədə iki dəfə, adi insanlar üçün həftədə bir dəfə cinsi əlaqəyə girmək kifayətdir. Bu vəzilərin fəaliyyətinin düzgün tənzim edildiyi şəraitdə, cinsi qabiliyyətin hətta lap qoca yaşlarında da saxlamaq imkanını göstərilməşlər. Ona görə ki, bu vəzilərin fəaliyyəti sinir sistemi, qan dövrəni, psixi fəaliyyət, əmək qabiliyyəti və s. üçün olduqca zəruridir. Şərqi alimləri cinsi fəaliyyətin tənzimində hər şeydən əvvəl psixoterapiyaya böyük yer verirdilər. Eyni halda stimulyedici, tonusartırıcı xüsusi məcunlar, bədən tərbiyəsi, masaj, su proseduraları və s. böyük yer verirdilər.

Bir çox ağır xəstəliklərin əsəb mənşəli olması və psixi amillərdən asılılığı orta əsrlərdə, Şərqi alimlərinə yaxşı bəlli idi. Əsəb xəstəliklərindən daha çox onlar psixi xəstəliklərin öyrənilməsi ilə məşğul olmuşlar. Avropada psixi xəstəlikləri qəzəbli qüvvələrin bədənə daxil olması ilə izah etdikləri bir dövrdə Şərqi bunları həqiqi xəstə hesab edib, onların müalicəsi ilə yaxından məşğul olmuşlar. İbn Sina, Cürcani və başqalarının əsərlərində təfəkkür, hafizə, qəzəb, kin və s. hallar haqqında geniş məlumatlar vardır. Xüsusilə qoca yaşlarda psixikanın pozula bilməsi ilə dərindən məşğul olub, psixogigiyena, psixoterapiya məsələləri ilə yaxından məşğul olurdular. Ər-Razi öz əsərlərində müsbət və mənfi emosiyaların klinika üçün böyük əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Bu alimlər psixi fəaliyyətin daxili orqanlara fiziologiya və patologiyada təsirini öyrənməklə ilk dəfə olaraq kortikovisseral nəzəriyyənin demək olar

ki, əsasını qoymuşlar. C. H. Təqdisi bu məsələyə stress və kortikovisseral əlaqələrin öyrənilməsi zamanı toxunurdu.

Zəkəriyyə Ər-Razinin “Əlhəvi” (“Hər şeyi əhatə edən”) əsərində psixi xəstəliklər ətraflı öyrənilir. Müxtəlif amillərin əsəb sistemə mənfi təsirləri haqqında məlumatlar gətirilir. Yuxunun, sinir sisteminin xəstəliklərinin müalicəsi haqqında İbn Sina “Tibb qanunu” kitabında geniş məlumat verir.

İbn Sina elektroşokun bir sıra sinir sistemi xəstəliklərində müalicəsinin əhəmiyyətini bilərək, elektrik cərəyanı buraxan balıqları su hovuzuna buraxıb, həmin əsəbi xəstələrin əlində olan dəmir əsa vasitəsilə müəyyən vaxtlarda balıqlara toxunmaq ilə onların müalicə ola bilməsi imkanı göstərmişdir. Hələ o zaman İbn Sina beyində düşüncə, təfəkkür və s. mərkəzlərin lokalizasiyası olduğunu qeyd etmişdir.

İsmayıl Cürcaninin “Xarəzmşahlar zəxirəsi” əsərinin altıncı fəslə əsəb və psixi xəstəliklərə həsr olunmuşdur.

Əsəb və psixi xəstəliklər o zaman üçün ətraflı şəkildə Azərbaycan alimlərinin də tədqiqat materialı olmuşdur. Burada xüsusilə Əbdül Məcid Təbibin nailiyyətləri böyükdür.

Əldə olunan məlumatlardan görünür ki, cərrahlıq həkimliyin əsas ixtisaslarından biri kimi orta əsrlərdə Şərqdə tam formalaşmışdır. Cərrahlığın müxtəlif ixtisasları yaranır. Məsələn, qarın boşluğu, döş qəfəsi, göz cərrahlıqları və s. Cərrahlıq tibbin mühüm şöbələrindən biri hesab edilirdi. O zaman ki, cərrahlara cərrahi əməliyyatın fəsadları da yaxşı bəlli idi. Onların qarşısını almaqdan ötəri hələ cərrahi əməliyyatdan əvvəl lazımı tədbirlərin görülməsi və əməliyyatdan sonra həkimin nəzarətinə böyük yer verirdi. Narkotik maddələr, qankəsicilər, dezinfeksiyaedicilər ilə bərabər orqanizmin ümumi müqavimətinin artırılmasına fikir verirdilər.

Cərrahi əməliyyatların aparılması zamanı anatomik və fizioloji məlumatlardan geniş istifadə etməyə çalışmışlar. Belə bir rəvayət bizə gəlib çatmışdır ki, Ər-Razi ömrünün son illərində katarakta ilə xəstələnib, onun yanına gələn, əməliyyat edən həkimə

razılıq verməzdən əvvəl gözün quruluşu, innervasiyası, funksiyaları haqqında bir neçə sual verib, qənaətedici cavab almadıqda başqa həkimi əməliyyat üçün dəvət etməyi xahiş etmişdir.

Orta əsr cərrahlarının işlətdiyi və bizə gəlib çatan alətlərin şəkillərinə baxdıqda onların içərisində hətta başın trepanasiyası üçün işlədilən alətlərə də rast gəlinir. Ona görə də bu dövrdə cərrahlar müxtəlif mürəkkəb əməliyyatlar aparmaq imkanına malik idilər.

Pambığı sarğıda Zəkəriyyə Ər-Razi istifadə etməyi təklif etmişdir. O, hətta yemək borusundan yad cisimləri xaric etmək üçün xüsusi cihaz hazırlamışdır. Yaraların dezinfeksiyası üçün Şərq alimləri xüsusi dərmanlardan geniş istifadə etmişlər. Elə spirtin də ilk növbədə kəşf edilməsi və mikrob əleyhinə işlədilməsi Razi tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Yaraların tez sağalması üçün Şərq alimləri xüsusi tədbirlər görmüşlər. Cərrahi əməliyyatdan sonra palataların təmizliyi, havanın yaxşı olması, qidalanmanın yüksək keyfiyyətli olmasını onlar nəzərdən qaçırmamışlar.

İbn Sinanın “Tibb qanunu” kitabında şişlərin cərrahi metod ilə aradan qaldırılması, sinirlərin tikilməsi, traxeotomiya, katetrezasiya və s. haqqında məlumatlar vardır.

Yaraların tez sağalması üçün tikişlərin düzgün qoyulmasına bu alimlər böyük yer vermişlər. Ketqutdan ilk dəfə onlar bu məqsəd üçün istifadə etmişlər.

Sınıqların yerinə salınması üçün xüsusi metodlar təklif etmişlər. Bunların içərisində “Tibb qanunu” əsərində yazılan İbn Sinanın metodu daha çox diqqəti cəlb edir.

İsmayıl Cürcaninin “Xarəzmşahlar xəxirəsi” kitabının cərrahlığa aid hissəsində belə fəsilərə rast gəlmək olar: Yaralar və onların müalicəsi, fleqmonaların müalicəsi, dağılmaqda olan orqana necə yardım etməli, yad cisimlərin bədəndən xaric edilməsi, iti və küt alətlər ilə zədələnmələrin müalicəsi, yataq yaralarının müalicəsi, oynaqdakilərdə çıxıqların müalicəsi. Bütün bunlar demək olar ki, Cürcaninin doqquz cildlik əsərinin cərrahlığa aid yeddinci cildində göstərilmişdir.

Göründüyü kimi orta əsr Şərqi alimlərinin cərrahlıq sahəsində əldə etdikləri nəzəri və praktik nailiyyətləri olduqca yüksək səviyyədə olub bir çox cəhətdən müasir cərrahlığın nailiyyətlərinə uyğun gəlir. Bunu nəinki Şərqi, hətta Qərbi alimləri də təsdiq edir.

İlk növbədə tibb tarixində İbn Sina gözə görünməyən xəstəliklərin amilləri haqqında öz fikrini söyləmişdir. Onun bu ideyası yalnız min il sonra mikroskop kəşf edildikdə öz təsdiqini tapdı və mikrobların yoluxucu xəstəliklərin əmələ gətirməsinə şərait yaradan əsas amil olması özünü doğrultdu. İlk dəfə onlar xüsusilə Cürcani immunitetin infeksiyada rolunu qeyd etmişdir. Hətta bizə gəlib çatan məlumata əsasən Ər-Razi hələ o zaman çiçəyə qarşı vaksina alıb uşaqlara tətbiq etmişdir.

İlk növbədə dəridə öz nişanələrini qoyan çiçək və qızılcanın bu nişanələr əsasında diferensial diaqnostikanı Razi ətraflı şəkildə göstərmişdir.

Tif, malyariya, xolera, cüzam və bir çox yoluxucu xəstəliklər haqqında onların əsərlərində qiymətli məlumatlara rast gəlinir.

Gözün anatomiyası və fiziologiyası haqqında orta əsr alimlərinin ətraflı məlumatları göz xəstəliklərinin müalicə və profilaktikasında onlara yaxından kömək etmişdir. Bu alimlər nəinki gözün iltihabı xəstəlikləri, hətta onun cərrahi xəstəliklərində böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Gözdən yad cisimlərin çıxarılması, kataraktanın müalicəsi və s. ilə yaxından məşğul olmuşlar.

Zəkəriyyə Ər-Razinin “Əlhavi” kitabında qulaq, burun, boğaz xəstəliklərinə xüsusi fəsil ayırmışdır. Bu xəstəliklər haqqında geniş məlumat İbn Sinanın “Tibb qanunu”, İsmayıl Cürcaninin “Xarəzmşahlar xəzirəsi” kitablarında bu orqanların əvvəlcə anatomiya və fiziologiyası, sonra onların xəstəlikləri üzərində dayanılır.

Raziyə bəlli idi ki, bəzi bitkilərin və güllərin tozları tutmalar şəklində tənəffüsü çətinləşdirir. Bu da bronxial astmanın tutmalarını xatırladır. O, zökəmin iki növünü göstərir. Birincisi ifrazatın burundan axması ilə müşayiət olunur, ikincisində isə burun və boğaz quruyur.

İsmayıl Cürcani “Xarəzmşahlar xəxirəsi” əsərində ağız boşluğu xəstəliklərinə xüsusi şöbə ayırır. Bu alimlər hətta bilirdilər ki, ağız boşluğu və xüsusilə dili qıcıqlandırmaqla reflektoru olaraq ayrı-ayrı mərkəzləri oyandırmaq olar. Ona görə də ayrı-ayrı xəstəliklərin müalicəsində onlar inhalyasiya yolu ilə müxtəlif dərmanlardan istifadə edirlər.

Dəri-zöhrəvi xəstəliklər Şərqdə həmişə sərbəst sahə kimi alimlərin əsərlərində geniş tədqiq edilmişdir. Onlar bilirdilər ki, dərinin kəpək verməsi ilə epitel toxuması təzələnir. Lakin bu prosesin güclənməsi xəstəlikdə olur. Dəridə pigment mübadiləsinin pozulması nəticəsində ona xüsusi bir xəstəlik kimi baxmışlar. Onlara bəlli idi ki, bəzi qan xəstəlikləri zamanı dəridə iltihab, irinləmə və s. ola bilər. Belə vəziyyətlərdə onlar dəridə gedən proseslərdə daha çox ümumi, orqanizmin müalicəsi ilə məşğul olmağı məsləhət görürdülər. Bu cür hallarda qanın təmizlənməsi üçün bitki dərmanları, meyvələr təklif edib, dietanın gözlənilməsini zəruri hesab edirdilər.

Dəri xəstəliklərinin müalicəsində isə kükürd və civə preparatlarından məlhəmlərdən, duru məlhəmlərdən, paraşoklardan geniş geniş şəkildə istifadə edirdilər. Ağrını kəsmək üçün xüsusi dərmanlar təklif etmişlər. Dərinin kosmetik məsələləri ilə xüsusi məşğul olmuşlar. Tərin pis qoxusunu aradan qaldırmaq üçün xüsusi duru məlhəmlər vermişlər. Dərinin güclü kəpək verməsinin qarşısının alınması və tüklərin inkişafı üçün dərmanlar təklif etmişlər.

İsmayıl Cürcaninin “Xarəzmşahlar” xəxirəsi kitabının “Yerli xəstəliklər” adı altında olan hissəsində dəri xəstəlikləri və onların müalicəsi haqqında geniş məlumatlar vardır.

Zöhrəvi xəstəliklərdən “Tibb qanunu”, “Əlhavi” və “Xarəzmşahlar xəxirəsi” kitablarında da siflis, süzənək və onun müalicəsi haqqında geniş məlumatlar gətirilir. İbn Sina civə preparatlarından ilk dəfə siflisin müalicəsində istifadə etmişdir.

Göründüyü kimi bu alimlər nəinki yalnız tibbin nəzəri məsələləri, hətta bu məlumatlardan bacarıqla istifadə edərək bir çox klinik məsələlərin həllində konkret öz fikirlərini söyləmişlər.

Əfsuslar olsun ki, bu haqda geniş məlumat C. H. Təqdisinin çox qiymətli şəkillərlə zəngin olan “Orta əsrlərdə Şərqdə tibbin tarixi” adlı sanballı monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Təəssüf ki, qiymətli tədqiqat indiyə qədər nəşr edilməmişdir. Lakin C. H. Təqdisinin bu sahədə çap etdirdiyi bir çox məqalələri bu məsələlərin oxuculara çatdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu əsərlərdə xəstəliyin mahiyyəti, onun məfhumunun evolusiyası, Şərqdə dərmanşünaslıq, ayrı-ayrı Şərq alimlərinin əsərlərində təbiətşünaslıq, və tibbin nəzəri məsələləri, İsmayıl Cürcaninin “Xarəzmşahlar xəzirəsi” orta əsr tibbin ensiklopediyası kimi, İbn Sinanın müasir tibbə hədiyyələri, İbn Sinanın əsərlərinin Qərbdə tibbin inkişafında rolu, N. Tusinin əsərlərində tibbi məsələlər və bir çox digər əsərlərində bu haqda geniş məlumatlar verilir.

C. H. Təqdisinin tədqiqatlarında neft və neft məhsullarının tibbdə tətbiq edilməsinin tarixi, gigiyena məsələlərinin öyrənilməsində Şərq alimlərinin rolu, bu alimlərin əsərlərində herontoloji və pediatriya məsələləri, qədim Azərbaycan ilə Qədim Yunanıstanın əcaçılıq və dərmanşünaslıq haqqında işləri və s. göstərmək olar.

Daxili xəstəliklərin ətraflı öyrənilməsində orta əsrlərdə Şərqdə açılan böyük klinikaların əsas rol oynamışlar. Həmin klinikaların nəzdində tibbi məktəblər təşkil olunmuşdur. Tibbin müxtəlif sahələri üçün mütəxəssislər hazırlanırdı. Elə orta əsrlərdə Şərqdə tibbin əsas nailiyyətlərindən biri də bütün dünya tarixində ilk dəfə müxtəlif şöbələrə malik olan böyük klinikaların təşkili sayılırdı. Onların nəzdində yaraları yumaq, sarğını bağlamaq üçün otaqlar, vanna otaqları, hətta fizioterapevtik şöbələr də vardır. Belə klinikalara o zaman “Dar əl şəfa” yəni “müalicə evi” adı verirdilər. Qeyd etmək maraqlıdır ki, hələ qədim yunan mədəniyyəti dövründə də belə klinikalar olmayıb, yalnız hərbi hospitallar mövcud idi.

Xalq üçün Şərqdə ilk dəfə cüzam, siflis, dəri xəstəlikləri və s. üçün klinikalar təşkil olunurdu. Çünki o zaman bu xəstəliklər geniş yayılmışdır. Sonralar başqa xəstəliklər üçün ixtisaslaşmış klinikalar yaradılır. Bu klinikaların nəzdində müxtəlif ixtisaslı tibb işçiləri

hazırlamaqla bərabər həm də həkimlərin təkmilləşdirmə kursları təşkil olunurdu.

Tibbin tarixindən danışarkən C. H. Təqdisi həmişə qeyd edirdi ki, tarixdən külü yox, odu götürmək lazımdır. Elə həqiqətən də o, keçmişlə, xüsusi ilə Şərq alimlərinin tibbin öyrənilməsində çox əhəmiyyətli olan məsələləri açıb göstərməklə bu sahəni canlandırmışdır.

2.2. C. H. Təqdisinin əsərlərində tibb ilə fəlsəfənin əlaqəsi

Filosof olmaq istəməyən də qabaqca filosof olmalıdır ki, bilsin fəlsəfə lazımdır ya yox. Hippokrat bu sözlər ilə fəlsəfənin hər yerdə lazım olmasını göstərmişdir. Bəzən yazırlar ki, Hippokrat tibbi fəlsəfədən ayırır və ondan sonra bu iki elm sərbəst şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Lakin Hippokrat elə bu sözlər ilə fəlsəfənin bütün elmlər, xüsusilə tibb üçün zəruri olması göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə fəlsəfə ilk dəfə qədim Şərq ölkələrində Misir, Çin, Hindistan və bir də bizim üçün daha yaxın olan Orta və Yaxın Şərqdə yaranmışdır. Bütün bunların içərisində ən qiymətli “Avesta”da göstərilən fəlsəfi fikirlərdir. Hələ o zaman Azərbaycanın bu müqəddəs kitabında Əhrimən ilə Hürmüzün mübarizəsi dialektikanın qanunlarından biri olan ziddiyyətlərin vəhdəti və mübarizəsini xatırladır. “Avesta” da göstərilən atəşpərəstlərin üç əsas şüarı olan yaxşı düşünmək, yaxşı danışmaq və yaxşı əməl etmək, mütərəqqi fəlsəfənin ən qiymətli təzahürüdür.

Fəlsəfi fikirlərin qədim Şərqdən qədim yunan mədəniyyətinə keçməsinə “Avesta”nın çox böyük rolu olmuşdur.

C. H. Təqdisinin göstərdiyi məlumatlara əsasən qədim yunan filosofları (əsasən də Aristotel) atəşpərəstlərin fəlsəfi fikirləri ilə yaxından maraqlanmışlar. Qədim yunan filosofları atəşpərəstlərin məktəblərinə gedir, müqəddəs odun ətrafında onların fəlsəfi fikirləri ilə yaxından tanış olur və lazımi məlumatlar əldə edirdilər.

Antik dövrdə Yunanıstanda fəlsəfədə böyük nailiyyətlər əldə edilir. Elə bu da tibbin inkişafına çox kömək edir. Lakin bu dövrdə olan filosofların bəzi tibbi məsələləri haqqında ziddiyyətlər də mövcud idi. Məsələn, Hippokrat ilə Demokrit xəstəliklərin səbəbini axtarmağa çalışmışlar. Hippokrat tibb də ilk dəfə qədim humoral nəzəriyyəni, Demokrit isə otomistik nəzəriyyəni irəli sürmüşdür. Lakin bu iki nəzəriyyədən başqa məşhur Yunan filosoflarından Aristotel və Platon (e. ə. 428/427-348/347) xəstəliyi qəzəbli ruhların təsirindən görmüşlər, həyati ruhun olmasına inanmışlar.

Sonralar fəlsəfənin özünün və tibb ilə onun əlaqəsinin öyrənilməsində əldə edilən yeniliklər Qədim Yunanıstandan Orta və Yaxın Şərqlə keçib, orada yeni istiqamətdə inkişaf etməyə başlayır. Orada göstərilir ki, Qədim Yunanıstanda akademiylər bağlandıqdan sonra bu dahi alimlər Orta və Yaxın Şərq ölkələrinə üz tutub, orada tibb, fəlsəfə və s. elmlərin inkişafına başlayırlar. Lakin bizim tədqiqatımıza əsasən dahi Şərq alimləri bu nailiyyətləri sadəcə qəbul etməyib, onları inkişaf etdirib, yeni istiqamətə yönəldirdilər. Fəlsəfə elminin inkişafında Qədim Yunanıstanın filosoflarından Aristotel, Platon, Hippokrat, Demokrit və başqalarının mühüm rol oynamasına baxmayaraq orada fəlsəfi məktəblər təşkil oluna bilmir. Yalnız bu məsələ orta əsrlərdə Orta və Yaxın Şərqdə həyata keçirilir. Burada 10-a qədər fəlsəfi məktəblər yaranır. Tibbin inkişafında bu fəlsəfi məktəblərin hamısının rolu böyük olur. Bunların hərəsi öz növbəsində tibbin inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Həqiqətən fəlsəfə elmlərin elmi sayılır. Xüsusilə tibb elmi üçün fəlsəfənin əhəmiyyəti əvəzsizdir. Elə Şərqdə həkimlər əvvəlcə filosof olub, sonradan həkimliklə məşğul olmuşlar. Heç də təsadüfi deyil ki, Şərqdə həkim sözü həm filosof, həm də tibbə aid edilir. Hesab edirlər ki, fəlsəfə yunan sözü olub, “müdrikliyi sevirəm” deməkdir. Bəzən fəlsəfəni müdrikliyə məhəbbət kimi qiymətləndirirlər. Bəzən isə saflıq, təmizlik sözü ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, tam saflıq dərəcəsinə çatan adamlar özlərini filosof hesab edə bilirlər.

Şərq də fəlsəfə və bir çox elmlərin inkişafı nəticəsində burada fəaliyyət göstərən alimlər müxtəlif elmlər akademiyləri yaratmışlar.

Elm və mədəniyyətin beşiyinin qədim Şərqdə olması və onun antik dövrünə təsiri haqqında bir çox inkaredilməz faktlar vardır. Elə elmin müxtəlif sahələrini kordina edən xüsusi məktəblər, cəmiyyətlər və s. hələ o zaman qədim Şərqdə olması haqqında məlumatlar az deyildir. Lakin bu məfhumları ifadə edən Akademiya sözü ilk növbədə Qədim Yunanıstanda yaranır. Fəlsəfi məktəb adı ilə məşhur olan ilk Akademiya Qədim Yunanıstanda, Afinada Platon tərəfindən təşkil olunmuşdur. Akademiya sözü özü də qədim yunanların mifik qəhrəmanı Akademın adı ilə bağlıdır.

Sonralar bu ad altında müxtəlif fəlsəfi ali məktəblər, cəmiyyətlər, ayrı-ayrı elmlərin fəaliyyətini kordina edən idarələr və s. nəzərdə tutulur. Hal-hazırda müxtəlif ölkələrdə bir çox kənd təsərrüfatı, incəsənət, tibb, hərbi tibb, texniki elmlər və s. akademiyləri mövcuddur.

Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, ilk dəfə Akademiya haqqında təsəvvürün Qədim Yunanıstanda yaranmasına baxmayaraq akademiylərin sonrakı, inkişafı orta əsrlərdə Şərqdə olmuşdur. Platonun özünün Yunanıstanda yaratdığı ilk Akademiya lazımi səviyyədə olmadığından öz-özünə aradan getdi.

489-cu ildə Bizantiyada məşhur elmi, tibbi, fəlsəfi təfəkkürün mərkəzi olan Edessa Akademiyası Zenon imperatorunun əmri ilə bağlanır. Onun ardınca 529-cu ildə yenə Bizantiya imperatoru Afinada olan Akademiyanı bağlayır. Bu akademiylərdə çalışan alimlər Orta Şərqə üz tutub, orada yeni Akademiylərin yaranmasına kömək edirlər. Bunlardan birincisi o zaman Sasanilər dövründə Nisibin şəhərində yaradılmış böyük fəlsəfi məktəb idi. Bu məktəbdə xüsusilə riyaziyyat, astronomiya, tibb və s. elmlərin inkişafı başlayır. Tarixi mənbələrə əsasən VI əsrin sonlarında bu Akademiyada minə yaxın elmi işçi var idi. Bunların içərisinə Aristotel və Platonun tələbələri də daxil idi.

Lakin Şərq alimlərinin özləri də bu böyük yunan alimlərinin fikirlərini sadəcə qəbul etməyib, onları inkişaf etdirərək yeniləşdirmişlər. Hətta məlumdur ki, Qədim Yunanıstanın özündə də elm və mədəniyyəti inkişaf etdirən alimlərin içərisində Şərq alimləri də az

deyildir. Məsələn, Afina Akademiyasının sonuncu rəhbəri Dəməşqdən olan Damask adlı alim idi. Hərçənd ki, o, elmə İsgəndəriyyə və Afinada yiyələnmişdir, Aristotelin, Platonun və onların ardıcılarının bir çoxunun fikirlərinin əleyhinə çıxırdı. Elə bunun mütərəqqi fikirləri Afinada Akademiyaların bağlanması səbəb olmuşdur. Oradan bir sıra alim I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579 İranda hökmdarlıq etmiş, məşhur Sasani padşahı) yanına gəlib, onun köməyi ilə o dövrün ən böyük Akademiyalarından biri olan Cündişapur Akademiyasını yaradırlar (VI əsrin əvvəllərində). Bu Xuzestan əyalətində indiki, Dizful şəhərinin yaxınlığında idi. Həmin Akademiyanın bir sıra elmi əsərləri və tarixi abidələri bizə gəlib çatmışdır. Bu Akademiya Antik, Yunan, Rim elmi və mədəniyyətinin, xüsusilə tibb sahəsində Şərqdə davamı idi.

869-cu ildə bu Akademiyanın başcısı Sabur ibn Sabir (IX əsr) demək olar ki, bütün dünyada məşhur olan ilk “Farmakopeya” kitabını yazır. Cündişapur Akademiyasının işçiləri tərəfindən 22 cilddən ibarət “Toksikologiya” əsəri yaradılır. Orada zəhərlərin geniş xarakteristikası, zəhərlənmələrin diaqnostikası və müalicə metodları göstərilmişdir. Bu Akademiyanın məşhur həkim-alimlərindən Cubra əl-Sulfistani, əl-Duristabaz, Yuhanna və digərlərinin adı fəlsəfə və tibb tarixində həmişəlik qalır.

Cündişapur Akademiyasının alimləri tibbi ara həkimlərdən təmizləyərək, tibbin bir çox müasir sahələrinin yaranmasına yaxından kömək etmişlər. Bu Akademiyanın alimləri qədim Hind, Çin və başqa ölkələrin elmi nailiyyətlərindən də bəhrələnmişlər. Bu ölkələrin bir çox qədim kitabları burada tərcümə olunmuşdur. Tarixi məlumatlara əsasən hələ o zaman Cündişapur Akademiyasının nəzdində tibb və başqa elmlərə aid konqreslər keçirilmiş, o dövrün tibb də məşhur alimlərinin biri əl-Həris ilə Ənuşirəvanın arasında tibbə aid olan mübahisələr haqqında kitab (VII əsr) bizə gəlib çatmışdır. Bu Akademiyanın nəzdində olan tibbi fakültədə bir neçə xəstəxana var idi. Bu klinikalar o dövr üçün lazım olan yüksək cihazlar ilə təmin olunmuşdur. Məsələn, narkoz vermək üçün xüsusi cihazlar var idi. Klinikaların nəzdində apteklər və aptek bağları mövcud idi.

Tibbdən əlavə burada fəlsəfə, riyaziyyat, kimya, astronomiya və başqa elmlər də mövcud idi. Həmin Akademiya Suriya dilinə bir sıra qədim yunan alimlərinin və filosoflarının əsərlərini tərcümə etdirmişdir.

Sasanilər dövründə Cündişapur Akademiyası ilə bərabər Hərran şəhərində olan Akademiyanı da göstərmək lazımdır. Hərran Suriyada olan şəhərdir. Bu şəhər uzun müddət Yunan dilli alimlərin pənah yeri və məşhur fəlsəfi mərkəzi sayılırdı. Elə buradan da Şərq fəlsəfəsinin inkişafına böyük yardım edilmişdir. Bu Akademiyada fəlsəfədən başqa tibb, məntiq və s. elmlərin inkişafına böyük yardım göstərilmişdir.

VII əsrin 30-40-cı illərində ərəblərin Şərqdə tam qələbə çalması nəticəsində Suriya sonralar Fələstin, Misir, İraq və başqa Orta Şərq ölkələrində, xüsusən Abbasilər sülaləsinin başçılığı dövründə VIII əsrdən başlayaraq Şərqdə yeni bir böyük Akademiya, Bağdad Akademiyası formalaşır. Bağdad Akademiyası mahiyyət etibarını Cündişapur Akademiyasının davamı olaraq onun nailiyyətlərini özündə cəmləşdirib, inkişaf etdirirdi. Bu Akademiyada tibb ilə bərabər astronomiya, riyaziyyat, həndəsə və bir çox digər elmlər öyrənilirdi.

Qərbdə bu zaman kimya haqqında da heç bir məlumat olmadığı halda Bağdad Akademiyası bu haqda böyük nailiyyətlər görmüşdür. Burada çalışan alimlər (Cabir ibn Həyyan, Ər-Razi) həm canlı və həm də cansız orqanizmdə olan maddələrin dəyişməsini öyrənirdilər. Onların fikrincə kimya elmi üçün mümkün olmayan heç bir şey yoxdur. Əl kimya adı ilə məşhur olan bu elmin Bağdad Akademiyasında yeni metodları yaranır, olan metodlar təkmilləşir, çoxlu elmi əsərlər yazılırdı. Distillyasiya, ekstraksiya, filtrasiya, buxarlandırma üçün yeni cihazlar hazırlanırdı. Bu böyük işlərin hamısına əsas rəhbərlik edən dahi klinisist Zəkəriyyə Ər-Razinin rolu olduqca böyükdür. O, ilk növbədə spirti, şəkərli maddələrdən qovmaq vasitəsi ilə alır. Onun başçılıq etdiyi məktəbdə müasir tibbdə geniş istifadə olunan alkaloidlər, qlikozidlər alınır. Elə alkaloid adı da ərəb sözü olub, alkali-yəni qələvi deməkdir. Bu məktəb-

də hələ o zaman bilmirdilər ki, alkaloidlər turşular ilə birləşib, duzlar da əmələ gətirirlər.

Zəkəriyyə Ər-Razinin kimya elmi ilə bu qədər yaxından məşğul olması tibbdə mürəkkəb dərman maddələri alınmasına kömək edir. Kimya elmini yaxından bildiyi üçün toksikologiya elmini yaradır. Əbu Abdulla Cabir ibn Həyyan əd-Əzdi əs-Sufinin (721-815) maddələrin dozası haqqında təliminin burada rolu böyükdür. Elə Əbu Abdulla Cabirin işləri nəticəsində müasir elmdə geniş tətbiq olunan “Çəki daşları”, “Ölçü vahidləri” haqqında təsəvvür yaranır.

Zəkəriyyə Ər-Razinin fizika haqqında da işləri böyükdür. O, Demokritin atomlar haqqında nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək yazır; “Düzdür bütün maddələr kiçik atomlardan əmələ gəlir, lakin hər bir atomun özünün müəyyən çəkisi və bəlkə də müəyyən tərkib hissələri vardır”.

Bağdad Akademiyasının nəzdində böyük kitabxanalar ilə bərabər rəsədxanalar, fiziki və kimyəvi laboratoriyalar, böyük klinikalar var idi. Orada ən böyük klinikanı təşkil edib, ona rəhbərlik edən Zəkəriyyə Ər-Razinin özü idi. Maraqlıdır ki, klinikada eksperimental laboratoriyalar mövcud idi. Burada iki yüzdən çox elmi işçi fəaliyyət göstərirdi. Bağdad Akademiyasının tibb fakültəsinin nəzdində daima fəaliyyət göstərən həkimlərin təkmilləşməsi üçün xüsusi kurslar var idi.

İlk dəfə Bağdad Akademiyasında Cəbr elmi yaranır (“Alqebra” yəni “əl Cəbr”).

Qiyasəddin Əbu əl-Fəth Ömər ibn İbrahim Xəyyam Nişapuri (Ömər Xəyyam 18.05.1048-04.12.1131) bunun ardınca ilk növbədə Cəbr ilə həndəsənin əlaqəsini yaxından öyrənir. Xəlifə Məmun Məhəmməd ət-Tusinin dövründə dahi alim Əbu Əbdullah bin Musa əl Xarəzmi (780-850) özünün məşhur “Cəbr” adlı əsərini yazır. Bu kitab illər boyu Şərq də və Qərb də bu elmin öyrənilməsi üçün mənbə sayılırdı.

Tibbə aid burada əmələ gələn yeni elm sahələrindən dərmanlar haqqında olan təlimlərin əczaçılıq və dərmanşünaslığa bölünməsidir. Hansı ki, müasir tibb də hakimdir.

Bağdad Akademiyasının nəzdində ilk dəfə olaraq tərcüməçilər məktəbi yaranır. Bu məktəbin əsas vəzifəsi müxtəlif ölkələri gəzmək, orada olan elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid əsərləri tapmaq və onları ərəb dilinə tərcümə etməkdən ibarət idi.

Bağdad Akademiyası yaranan kimi əvvəllər Ənuşirəvana yaxınlaşan böyük yunan alimləri bu akademiya üz tutdular. Eyni halda bu akademiyanın özündə də elmin müxtəlif sahələrində bütün dünyada məşhur olan Əbu Yusif Yaqub ibn İshaq ibn Səbbah əl-Kindi (801-873), Əbu-Əla əl-Maari (979-1058) və digər filosof və alimlər yetişmişdi.

X əsrin sonunda Abbasilər sülaləsinin dağılması nəticəsində Yaxın və Orta Şərqdə Samanilər və Qəznəvilər dövləti yaranır. Beləliklə, elmin mərkəzi və Akademiyalar tarixi zərurətdən bu tərəfə köçür. Bu dövrdə Buxara, Səmərqənd, Nişapur, Mərv, Xarəzm, Dəməşq, Bəsrə, İsfahan, Rey, Həmədan dünyanın elm və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilirlər. Həmin şəhərlərin akademiylərinin nəzdində böyük kitabxanalar mövcud idi. Məsələn, Okbatan Akademiyasında 65 mindən çox kitabın olması qeydə alınmışdır. Bu Akademiyalarda fəaliyyət göstərən Zəkəriyyə Ər-Razi, İbn Sina, İsmayıl Cürçani, kimi tibbin klassik alimləri ilə bərabər dahi şairlərdən Əbülqasım Firdovsi (935-1020), Əbu Abdullah Cəfər Rudəki (860-941), Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi (1184-1282), Cəlaləddin Rumi (Mövlanə – 30.09.1207-17.12.1273), Hafis Şirazi (1325-1389/1390) və elmin müxtəlif sahələrinə qulluq edən Əbu Nəsr Fərabi (873-951), Əbu Muin Nasir Xosrov ibn Fəris əl-Kabadyani əl-Mərvəzi (1004-1088), Əl-Biruni Əbu Reyhan Məhəmməd ibn Əhməd (04.09.973-09.12.1048), Əbu Həmid əl-Qəzali (1058-1111), Məhəmməd ibn Rüşd (1126-1198), İbn Zöhr və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Bu alimlərin əksəri yunan dilini bilib, antik dövrünün alimlərinin əsərləri ilə yaxından tanış idilər. Əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri elmin bütün sahələrində, fəlsəfədən geniş istifadə etmək idi. Maraqlıdır ki, bu alimlər müasir elmin yeni sahələri haqqında da öz fikirlərini söyləmişlər. Məsələn Nasir Xosrov öz əsərlərində kibernetikanın mahiy-

yətini çox gözəl qeyd edir; “Qanun-qaydalıq əlbəttə qanun qaydasızlıqdan yaxşıdır. Amma qanun qaydasızlıq olmasa, qanun qaydalıq yaranmaz. Həyatda baş verən hadisələr hamısı təkamülə doğru gedir. Hər bir yarımçıq, potensial olaraq tamlıq deməkdir”.

Orta Asiya Akademiyalarına başçılıq edən alimlərdən də ilk növbədə Fərabî, İbn Sina, İsmayıl Cürçani, Əbu Reyhan Biruni və bir çox digərlərini göstərmək lazımdır. Bunların sırasında İbn Sinanın əsərləri bütün dünyaya məşhurdur. İbn Sinanın müxtəlif Akademiyalarda öz davamçıları ilə elmin ayrı-ayrı sahələrində apardığı mübahisələr haqqında bir sıra miniatürlər bizə gəlib çatmışdır.

İbn Sinanın ən yaxşı tələbələrindən olan Bəhmənyar öz əsərlərində ruh ilə cismin vəhdətinin qanuna uyğunluqlarından danışır. Bu alimlərin hamısı yunan dilini yaxşı bilirdilər və yunan alimlərinin əsərlərini tərcümə etmişlər.

Əl-Farabinin elmlər haqqında təsnifatı hələ indi də aktualdır.

Əbu Reyhan Biruninin “Minerologiya” və “Farmakoqnoziya” haqqında əsərləri gələcəkdə bu elmlərin inkişafına yaxından kömək etmişdir. Bu alim demək olar ki, elmin tarixinin əsasını qoymuşdur.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda yerləşən Akademiyalardan Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Urmiya və s. göstərmək olar.

Şamaxı Akademiyasını ilk növbədə qeyd etmək lazımdır. Ona görə ki, bu Azərbaycanda ilk Akademiya sayılırdı. Onu təşkil edən məşhur Azərbaycan həkimi Kafiyətdin Ömər ibn Osman idi. O, özü həkim olduğu üçün akademiyanın nəzdində böyük tibbi məktəb təşkil etmişdir. Orada bir çox xarici alimlər də işləyirdilər. Hal-hazırda Şamaxının yaxınlığında olan Məlhəm kəndi həmin Akademiyanın dərmanlarını hazırlayan əsas yer idi.

Ömər ibn Osman xarici mühit amillərinin insanın fiziologiya və patologiyasında öyrənilməsinə çox geniş yer verirdi.

O, Aristotel və Platonun fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olub, onların fəlsəfəsinə tənqidi yanaşmaqda qardaşı oğlu Xaqaniyə kömək edirdi.

Ömər ibn Osmanın təşkil etdiyi akademiyanın nəzdində tibb ilə əlaqədar kimyaçılar da fəaliyyət göstərirdilər. Ömər ibn Osman

və onun davamçılarının elmdə əsas xüsusiyyətlərindən biri yalnız faktlar və müşahidələrə əsaslanaraq, onların dərin təhlilini verməkdən ibarət idi. Demək olar ki, onun təşkil etdiyi akademiyanın tibbi şöbəsi ilk növbədə Azərbaycanda klinik tədqiqat metodlarını yaymağa başlayırdı.

Əfsuslar olsun ki, zəlzələlər və yadellilərin hücumu nəticəsində Şamaxı Akademiyasından bizə gəlib çatan əsərlər, abidələr məhdud olub, əldə olunan məlumatlar da lazımi dərəcədə tədqiq olunmayıbdır.

Orta əsrlərin ikinci yarısında (XIII əsr) dahi Azərbaycan tarixçisi, reformatoru və eyni halda məşhur həkimi Rəşidəddin Fəzlullah Təbriz də ikinci böyük Elmlər Akademiyasını təşkil edir. Burada da dünyanın müxtəlif yerlərindən toplanmış alimlər işləyirdilər. Hətta Çindən, Misirdən, Hindistandan və Qərb ölkələrindən bura mütəxəssislər gəlirdi və onlar üçün bütün lazımi şərait yaradılırdı. Bu Akademiyanın idarələrinin hamısı Təbrizin yaxınlığında “Rüb e Rəşidi” (“Rəşidi kvadratı”) adlanan yerdə yerləşirdi. Bu Akademiyanın xərabələri indi də Təbriz şəhərinin kənarında qüllə nahiyəsində qalır. Burada o zaman alimlər küçəsi, alimlər evi, alimlərin işləməsi üçün geniş laboratoriyalar və s. mövcud idi.

Bu Akademiyada əsas yeri tibb, əczaçılıq, botanika tutmuşdur. Maraqlıdır ki, həmin Akademiyanın yaxınlığında “Fəxrəabad” adlı yerdə böyük botanika bağı varmış. Orada yeni dərman bitkilərinin növlərini becərmək və həmin tibbi akademiyanın klinikalarında müalicə olunan xəstələr üçün indiki, dildə desək ekoloji tam təmiz, yüksək keyfiyyətli göy-göyərtili və meyvələr becərilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində həmin bu botanika bağında xüsusi qablarda müxtəlif dərman bitkilərinin toxumlarının olması müşahidə edilmişdir.

Təbriz Akademiyasının nəzdində hələ o zaman 67 müalicə evi mövcud idi. Burada təşkil olunan ilk sağlamlıq müəssisəsi Rəşidiyyə adlanırdı. Burada əlli həkim və onların hərəsinin beş köməkçisi var idi. Tibbin bir çox sahələri, hətta stomatoloqlar da burada hazır-

lanırdı. Akademiyanın nəzdində bir neçə apteklər var idi. Burada işləyən həkimlərə yaşayış evləri verilmişdi.

Rəşidəddin xüsusilə Azərbaycan alimlərinə böyük qiymət verirdi. O, yazırdı ki, Aristotel və Platonun öz dövrləri var idi. İndi isə başqa dövrüdür. Azərbaycanın dahi həkimlərindən Mahmud ibn İlyas və Möhəzəddin Təbrizi haqqında çox danışırdı.

Azərbaycanın o zaman ki, Akademiyaları sırasında Təbriz şəhərində dahi münəccim və həkim Nəsirəddin Tusinin təşkil etdiyi akademiya xüsusi yer tutur. Burada müxtəlif elmi sahələrin mütəxəssisləri iştirak edirdilər. Tibb sahəsinə o vaxt ki, görkəmli Azərbaycan həkimi Əbdül Məcid Təbib başçılıq edirdi. Maraqlıdır ki, onun kitablarından (əlyazma) biri olan “Dərmanlar ilə müalicə” əsəri AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutundadır. Burada sistemlər üzrə xəstəliklərin müalicəsi diqqəti cəlb edir. Ruhi xəstələrin xəstəxanada yerləşib müalicə edilməsi üçün onun böyük əməyi olmuşdur.

Təbriz Akademiyasının banisi Nəsirəddin Tusi özü həm də həkim idi. Tibb elmini o zaman ki, görkəmli həkimlərdən olan Qütəddin Misri tərəfindən öyrənmişdir. İlk dəfə statistik metodu tibbdə tətbiq edən N. Tusinin astronomiya, riyaziyyat, fizika və s. elmlər haqqında əsərləri Şərqdə və Qərbdə daha məşhurdur.

Maraqlıdır ki, N. Tusinin təşkil etdiyi Akademiyanın bəzi hissələri digər şəhərlərdə yerləşirdi. Buna misal bütün dünyada məşhur olan Marağa rəsədxanasını göstərmək olar. Bu rəsədxana Savalan dağının hündürlüyündə böyük bir düzənlikdə tikilmişdir. Bunun nəzdində müəyyən laboratoriyalar ilə bərabər böyük kitabxana da var idi. Belə böyük rəsədxananı Tusinin rəhbərliyi altında on iki il müddətində tikib, başa çatdırmışlar. Bir çox mütəxəssislər hesab edirlər ki, bunun tikilməsi üçün otuz il vaxt lazımdır. Bu fakt diqqəti cəlb edir ki, Marağa rəsədxanasının baş mühəndisinin əsərinin əl yazması Parisin milli kitabxanasında saxlanılır.

Bir çox müasir alimlərin fikrincə yeni riyaziyyat, astronomiya, həndəsə, fizikanın yaranmasında Tusinin rolu olduqca böyükdür. N. Tusi Ömər Xəyyamın riyaziyyat haqqında fikirlərini inkişaf

etdirib başa çatdırır. Tusinin fəlsəfi fikirləri onun məşhur əsəri olan “Əxlaqi Nasir” kitabında cəmləşmişdir.

Nəsirəddin Tusinin təşkil etdiyi akademiya baytarlığa da xüsusi şöbə ayırmışdır. Bu dahi alimin “Fərəsnamə” əsəri bu məsələyə həsr edilmişdir. N. Tusi və onun tələblərinin mədənlər, qiymətli daşlar və s. işləri də çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Tusinin “Cəvahirnamə” əsəri bu məsələləri əhatə edir.

Nəsirəddin Tusinin təşkil etdiyi alimlər yığınağı, müasir dil də desək Akademiyanın Rəyasət Heyəti Təbriz şəhərində yerləşirdi.

Göründüyü kimi Akademiya sözü ilk dəfə Qədim Yunanıstanda yaranmasına baxmayaraq onun əsas inkişafı orta əsrlərdə Şərqdə olmuşdur. Bu akademiya və orada çalışan alimlər elmin bütün sahələri, xüsusilə tibbin inkişafında nəinki Şərq və hətta Qərbdə də həlledici rol oynamışlar. Bunu iftixar hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə yaranmış ona yaxın akademiya üçü Azərbaycanda yaranmışdır. Bu akademiyalarda fəlsəfə ilə bərabər münəccimlik, riyaziyyat və xüsusilə tibb əsas yerlərdən birini tuturdu.

Orta əsrlərdə Şərqdə tibbin klassik alimləri sayılan Zəkəriyyə Ər-Razi, İbn Sina, İsmayıl Cürçani və onların davamçıları geniş fəlsəfi təfəkkürə malik olduqlarından tibbin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişlər. Onlar hesab edirdilər ki, hər bir yaxşı həkim əvvəlcə filosof olmalıdır. Orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş Şərq alimlərinin əksəri həkim olmaqla yanaşı, həm də görkəmli filosoflar olmuşlar.

Zəkəriyyə Ər-Razi Hippokratın yuxarıda qeyd olunan fəlsəfə haqqında sözlərini inkişaf etdirərək yazır ki, fəlsəfə yalnız müəyyən qrup şəxslər üçün olmayıb, müdriklik, bütün insanları əsas etibarilə həqiqəti axtarmağa dəvət edir. Hərçənd ki, belə bir təsəvvür yaranıb ki, Razi ən çox praktik həkim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Həqiqətdə isə onun materiya, atomlar və s. haqqında olan fəlsəfi fikirləri tibbin nəzəriyyəsinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Razinin işlərində maddənin mahiyyəti, onun atomları, Demokritin fikirlərinin inkişafı zaman və məkan haqqında təsəvvür və s. məsələlər barədə məlumat vardır.

Göründüyü kimi orta əsrlərdə Şərqdə geniş yayılmış fəlsəfi təlim bir çox elmlərin inkişafına kömək etmişdir. Təbiidir ki, bunların içərisində tibb ən mühüm yeri tutur. Lakin fizika və kimyanın inkişafında da fəlsəfənin rolu az deyildir. Orta əsrlərdə Şərqdə inkişaf etməyə başlayan əl kimyaya bəzən Qərbdə necə bir yalan, falçılıq ilə məşğul olan bir sahə kimi baxırdılar, lakin bu heç də belə deyildir. “Əl” ərəb artıqlı olub, əl kimya isə kimya deməkdir. Elə əl kimyaçıların nailiyyətlərinin nəticəsidir ki, ilk növbədə kimyəvi maddələrin qovma və ekstraksiya yolu ilə alınması mümkün olmuşdur. Müasir elmlərin müxtəlif sahəsində geniş tətbiq olunan filtrasiya, distilyasiya, su hamamı və başqa metodlar hazırlanmışdır. İlk növbədə Şərq də ki, əl kimyaçıları Avropada olan dini və mistik xarakter daşıyan əl kimyaçılardan fərqli olaraq bir çox yeni kimyəvi maddələrin alınması və onların təsirinin öyrənilməsində yeniliklər əldə etmişlər. İlk növbədə burada distillə edilmiş su, azot və kükürd turşuları, civə və kükürd birləşmələri, müasir tibbdə geniş tətbiq olunan alkaloidlər, qlikozidlər, göy zac adı ilə məşhur olan dəmir sulfatı, talk və başqa maddələr alınır. Mis, gümüş, qızıl və s. elementlərin təsnifatı verilirdi. Bu işlərin hamısının meydana gəlməsində ən çox zəhməti olan Zəkəriyyə Ər-Razi və onun tələbələri idi. Alimin 200-dən çox elmi əsəri kimya və tibbə aiddir.

Xəstəliklərin diaqnostika və müalicəsində də Şərq alimlərinin rolu böyükdür. İlk növbədə onlar bəzi xəstəliklərin diferensial diaqnostikasını aparmışlar. Xəstəliklərin gedişində baş verə bilən böhranların öyrənilməsi və onların qarşısının alınmasında bu alimlərin əsərlərində geniş məlumatlar vardır. Xəstəliklərin mərhələləri üzrə müalicənin xüsusiyyətlərinə fikir vermişlər. Demək olar ki, ilk növbədə Razi uşaq orqanizminin xəstəlikləri və müalicəsinin xüsusiyyətləri üzərində ətraflı dayanmaqla pediatriyanın əsasını qoymuşdur. Yaraya tikiş qoymaq üçün qoyun bağırsağından istifadə edilməsi ilk dəfə Razi tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Elə İbn Sina, Nasir Xosrov, Fərabi, İsmayıl Cürcani, İbn Rüşd və bir çox digər məşhur filosofları da Razinin bu sahədə davamçıları hesab etmək olar.

Bu alimlər sırasında əlbəttə Ər-Razi və İbn Sinanın fəlsəfənin başqa elmlər ilə əlaqəsinin öyrənilməsində rolları olduqca böyükdür. Elə onun 300-dən artıq əsərlərindən 180-i fəlsəfəyə aid idi. Bunların içərisində onun “Şərq fəlsəfəsi” adlı böyük kitabı diqqəti daha çox cəlb edir. İbn Sinanın tamamilə fəlsəfi məsələlərə həsr olunmuş “Şəfa” kitabı 18 cilddən ibarətdir. Burada fəlsəfə ilə əlaqədar məntiq, fizika, kimya, riyaziyyat, astronomiya, biologiya, fiziologiya hətta musiqi və bir çox elmlərin nailiyyəti işıqlandırılır. Fəlsəfi “Şəfa” kitabında da tibbi fikirlər çoxdur. Bu əsərdə hissiyyatın səkkiz növ olması göstərilir. Müasir tibbə isə hissiyyatın beş növü məlumdur. Təəssüf ki, bu qədər böyük və fundamental əsər hələlik heç bir dilə tərcümə olunmayıb, ona görə nəinki geniş oxucu kütləsi, hətta müxtəlif ixtisas sahiblərinə belə məlum deyil.

Fəlsəfəyə aid İbn Sinanın “Nicat” kitabında üç hissə məntiq, fizika və metafizikadan ibarətdir. Hələ 1501-ci ildə bu kitab ilk dəfə olaraq latın dilinə tərcümə olunmuşdur. Dərin fəlsəfi fikirlər İbn Sinanın “Daneşnameyi əlai” (“Bilik kitabı”) və “Risalei nəfs” kitablarında və bir sıra digər başqa əsərlərində də vardır.

Əbu Əli İbn Sina müxtəlif elmlər ilə yaxından tanış olduğu üçün özü də bu elmlərin təsnifatına aid əsər yazmışdır. Onun ruh haqqında aforizmləri kitabında qəzəb, kin, qorxu, sevinc və başqa emosional hallar haqqında hətta müasir tibbə maraqlı olan məlumatlar verilir və onların idarə edilməsi göstərilir.

Dahi Şərq alimi İbn Sinanın “Şəfa”, “Nicat”, “İşarələr” və s. bu kimi fəlsəfəyə aid bəşəriyyətin böyük nailiyyətlərindən sayılan kitablarının nəticəsində Qərbdə onu görkəmli filosof kimi tanımışlar. Sonralar məlum olmuşdur ki, İbn Sina həm də dahi həkimdir. Onun fəlsəfi fikirləri Dekartın (31.03.1596-11.02.1650) fəlsəfi təfəkkürünün yaranmasında böyük rol oynamışdır. Dekart özü də bunu inkar etməmişdir. Onun məşhur bir sözü ki; “mən fikir edirəm, demək mən varam”, İbn Sinanın bir sıra əsərlərin də müxtəlif

variantlarda təzahür etmişdir. Demək olar ki, o dövrün həkimlərinin əksəri filosof, filosofların əksəri həkim idilər. Elə bu da tibbin nəzəriyyə və praktikasının inkişafında olduqca mühüm rol oynamışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, bu alimlərin əsərlərində müasir tibbdə hakim olan determinizm (səbəbiyyət) nəzəriyyəsinə böyük yer vermişlər. Xəstəliklərin analizində hər şeydən əvvəl başqa səbəbi tapıb, aradan qaldırmağa çalışmışlar. Hətta min il bundan əvvəl mikroskopdan heç bir məlumat olmadığı dövrdə İbn Sina öz əsərlərində gözə görünməyən xəstəlik törədici amillərin (mikroblar) olmasına işarə etmişdir.

Bu amillərin əksəriyyətində kəmiyyət dəyişiklərinin toplanaraq yeni keyfiyyətə keçməsi, bununla əlaqədar xəstəliyin müxtəlif mərhələlərinin olması göstərilmişdir. Xəstəliklərin müalicəsində hər bir mərhələnin xüsusiyyətinin nəzərə alınmasının əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. O dövr ki, həkimlər hesab edirdilər ki, xəstəlik kimi mürəkkəb bir prosesin gedişində orqanizmin müdafiyyə uyğunlaşma reaksiyaları ilə xəstəliyi törədən amillərin dağıdıcı və sarsıdıcı qüvvələri arasında daimi mübarizə gedir. Onlar deyirdilər ki, xəstə əsas etibarilə öz gücünə sağalır, həkim isə buna kömək edir.

Orta əsrlərdə Şərqi alim və həkimlərinin əsərlərində tibbin həm nəzəri, həm də klinik məsələləri bir çox cəhətlərdən müasir səviyyədə öyrənilmişdir. Bu alimlərin əsərlərində ilk növbədə tibbin sərhəd və vəzifələri qətiləşdirilmişdir. Onlar qeyd edirdilər ki, tibbin vəzifələri heç zaman yalnız xəstəliklərin müalicəsini öyrənməklə məhdudlaşa bilməz, sağlamlığın öyrənilməsinə, onun möhkəmlənməsinə və qorunmasına da fikir verilməlidir. İbn Sinanın “Tibb qanunu” kitabında sağlamlığın dərəcələri haqqında qeydlər müasir alimlərin fikirlərinə olduqca yaxındır. Hələ o zaman “Tibb qanunu” kitabında bu dahi alim sağlamların sağlamlığı, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi üçün xüsusi dərmanların tətbiq edilməsinə böyük yer vermişdir.

Yaxın və Orta Şərqi klassik həkimlərdən Zəkəriyyə Ər-Razini klinik məsələlər, İbn Sinanı tibbin nəzəri, İsmayıl Cürcanini isə bunların hər ikisi yaxından maraqlandırmışdır.

Hərçənd ki, o zaman meyitlərin təşrihinə (yarılmasına) rəsmi icazə verilmirdi, lakin bu alimlər və onların davamçıları anatomiya haqqında məlumatları diqqəti xeyli cəlb edir. Hətta o zaman onların beyinində müəyyən mərkəzlərin olmasını qeyd etmişlər. Uzunsov beyində həyatı mərkəzlərin olmasını bilərək və ağac şaxələrinə bənzədiyini nəzərə alaraq ona həyat ağacı adı vermişlər. Maraqlıdır ki, onlar anatomiyanı tədric olunmuş şəkildə yox, həmişə funksiya ilə sıx əlaqədə götürmüşlər. İsmayıl Cürcani hələ o zaman qan dövrəni haqqında müasir təsəvvürə yaxın fikirlər söyləmişdir. Ürək əzələsini qidalandıran xüsusi dərmanların olmasını göstərmişdir. Ərəb alimi İbn ən Nafisin əsərlərində ağciyər qan dövrəni (kiçik qan dövrəni) haqqında (XIII əsr) məlumatı maraqlıdır. İbn Sina və Cürcani iyirmiyə qədər nəbz növlərinin olması və onların diaqnostik əhəmiyyətini göstərmişlər.

Şərq alimlərinin əsərlərində patologiya, gigiyena hətta ginekologiya və s. bir çox müasir tibbin mühüm məsələləri haqqında olduqca maraqlı məlumatlara rast gəlmək olar ki, bunların üzərində ayrılıqda dayanmaq lazımdır. O dövr də yaşayan alimlərin əsərlərində müasir tibb də mövcud olmayan sahələrə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, səfər gigiyenası. Bu alimlərin əsərlərində sağlamlığı qoruyub möhkəmləndirmək, xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsi üçün pəhriz qaydasına əməl edilməsinə böyük yer verilir. Hətta ayrı-ayrı xəstəliklərdə hansı heyvanların ətinin xeyirli olması göstərilir. Onlar hətta müalicəvi bədən tərbiyəsi, tibbi kosmetika və s. üzərində də ətraflı dayanmışlar.

Şərq alimləri, xüsusilə İbn Sinanın əsərlərində qeyd olunan dərman bitkilərinin sayı müasir tibbə məlum olan dərman bitkilərindən xeyli çoxdur. Mürəkkəb dərman formaları sırasında əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdıran, məcazi dəyişdirən, qəm-qüssəni azaldan, ağı artıran və s. bu kimi məcunlar (kokteylər) müasir tibb üçün olduqca maraqlı ola bilər. Ümumiyyətlə o, zaman ki, Şərq alimlərinin əsərlərində qəm, qüssə, ümitsizlik, xəcalət, qəzəb, kin, həddindən artıq şadlıq və s. bu kimi emosional halların öyrənilməsində və onların idarə edilməsində olduqca maraqlı məlumatlar vardır. Hətta onlar o

zaman göstərmişdilər ki, həddindən artıq şadlıq özü də bəzən ölümlə nəticələnə bilər. Mənfi emosiyaların qarşısının alınması, onların orqanizmə zərərinin azaldılması üçün fiziki iş ilə məşğul olmaq, başqa şəhərlərə səfər etmək, xoşagələn musiqiyə qulaq asmaq, maraqlı adamlarla söhbət etmək və s. əsas yer vermişlər.

Ümumiyyətlə demək olar ki, Şərq alimlərinin əsərlərində müalicədən daha çox profilaktik tədbirlərinin aparılmasına böyük yer verilmişdir. Şərqdə belə bir ümumi qəbul edilmiş misal var ki, hər hadisənin əlacını o hadisə baş verməmişdən əvvəl aparmaq lazımdır. İkinci misal, zərərverici amili sənə zərər vermədən qabaq məhv et.

Orta əsrlərdə Şərq alimlərinin bu nailiyyətlərinin həddindən artıq böyük olmasının nəticəsidir ki, həmin dövrün alimləri və onların davamçılarının işləri bütün dünyada məşhur olub, müxtəlif dillərdə nəşr olunmuşdur. Məsələn, İbn Sinanın “Tibb qanunu” kitabı 30 dəfədən çox latın dilinə tərcümə edilmişdir. Bu kitab XVIII əsrin axırlarına qədər Avropada Universitetlərində tədris olunan əsas kitablardan biri idi.

Zəkəriyyə Ər-Razinin “Əlhavi” kitabı ən azı beş dəfə latın dilinə tərcümə edilmişdir. O dövrün klassik tibb alimlərindən biri İsmayıl Cürcaninin “Xarəzmşahlar zəxirəsi” tibbin nəzəriyyə və praktikasında daha geniş məlumata malik olmasına baxmayaraq nisbətən az məşhurlaşmışdır. Bu kitab IX fəsildən ibarət olub, mahiyyət etibarilə demək olar ki, o zamanın tibb ensiklopediyası sayıla bilər. Bu əsərin ərəb dilində olan variantı XII cilddən ibarətdir. Onun xülasəsi də sərbəst kitab şəklində nəşr olunmuşdur. Demək olar ki, müasir tibbin nəzəriyyə və praktikasının elə bir sahəsi yoxdur ki, Cürcani ona toxunmasın.

Bu görkəmli alimlərin sırasında Azərbaycan alimlərinin də rolu az olmamışdır. Hətta İbn Sinanın bilavasitə tələbələrindən biri olan azərbaycanlı alim Əbülhəsən Bəhmənyarın da fəlsəfi və tibbi məsələləri haqqında fikirləri mütəxəssislərə, geniş kütlələrə az bəllidir.

Orta əsrlərdə tibbin əsas nailiyyətlərindən biri də həkimlərin təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olmaqdan ibarət idi. Bu məsələni qeyd etmək olduqca mühümdür ki, həkimlərin təkmilləşdirilməsi məsələsinin zəruri olması “Avesta” da qeyd olunmuşdur.

Orta əsrlərdə Şərqdə bu məsələyə ciddi fikir verilir və onun həyata keçirilməsi üçün o dövr ki, akademiyaaların nəzdində xüsusi kurslar təşkil olunmuşdu.

Orta əsrlərdə Şərq alimlərinin tibbə aid elmi populyar məqalələr nəşr etmələri olduqca diqqətə layiqdir. Hətta demək olar ki, bu məsələnin banisi onlar sayıla bilərlər. Məlumdur ki, bu dahi alimlər çox zaman tanınmış, məşhur şəxslərin xahişi ilə tibbin müxtəlif sahələrinə aid olan yalnız bir nüsxədən ibarət kitab və məqalə yazıb bağışlayırdılar. Belə əsərlərdən İbn Sinanın “Cudiyyə” (“Bəxşiş”) Zəkəriyyə Ər-Razinin “Həkimə əli çatmayan adamlar üçün”, “Dərmanların mənfəəti”, “Mənsuri tibb kitabı” və s. əsərləri göstərmək olar. Bu sonuncu kitabda xüsusilə ayrı-ayrı xəstəliklərdə pəhriz məsələlərinə geniş yer verilir.

Bu alimlərin fəlsəfə ilə tibbin əlaqəsi haqqında geniş işləri sonralar Qərbdə yayılıb və orada həm fəlsəfə və həm də tibbin inkişafına yaxından kömək etmişdir.

Əl-Fərabî böyük filosof olmaqla yanaşı həm də həkim idi. O, təbiətşünaslıq və fəlsəfə haqqında yüzdən çox əsər yazmışdır. Fərabinin “Elmlərin təsnifatı” adlı məşhur kitabı Madridin kitabxanasında saxlanılır. O, əsərdə elmlərin bir-biri ilə əlaqəsi və onların hamısının fəlsəfə ilə yaxınlığı haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Bu təsnifatda tibbə verilən yer diqqəti xüsusi cəlb edir.

Əl-Fərabinin ən məşhur əsərlərindən biri “Yüksək müdrikliyin mirvarisi” kitabıdır ki, burada o, sıx formada özünün fəlsəfi təyininini vermişdir. Onun bir çox elmlər ilə yaxından tanışlığı Fərabinin tərəfindən təklif edilən elmlərin təsnifatında özünü göstərdi. Onun fəlsəfəsi daima isxalastikanın əleyhinə olmuşdur. Fərabî təbiətin bütün hadisələrində fəlsəfi qanunauyğunluğu axtarmağa çox cəhd etmişdir. Onun fikrincə elmin əsas vəzifəsi dünyanı öyrənməkdən ibarətdir. İlk növbədə Fərabî elmdə nəzəri və praktik istiqamət-

lərin olmasını göstərib və onların sıx əlaqəsini qeyd etmişdir. Tibbə aid bu məsələ orta əsrlərdə Azərbaycan alimi Mahmud ibn İlyasın “Tibb kitabı” adlı əsərində aydın şəkildə öz izahını tapmışdır. Fərabî həm də kainat sferasında olan hərəkətləri və onların mahiyyətinin açılmasına təbii qanunların fəlsəfədə tətbiqinə və s. böyük yer verilmişdir.

Əbu Reyhan Biruni təbii hadisələrin mahiyyətinin açılmasında böyük işlər görmüşdür. Praktiki nöqtəyi-nəzərdən onun əsərləri təbiətşünaslıq və fəlsəfə üçün əvəzsizdir.

İbn Rüşd Avropada daha məşhur filosof idi. O, həmişə çalışmışdır ki, fəlsəfəni mövhumatdan təmizləsin. Mütərəqqi fəlsəfəni həqiqi bir elm kimi inkişaf etdirmək də onun rolu böyükdür. O, öz əsərlərində din ilə fəlsəfənin əlaqəsindən danışır və fəlsəfəni müdafiə edirdi. Özündən əvvəlki məşhur alimlərin fəlsəfə haqqında məlumatlarını yekunlaşdıraraq, onlara qiymətli əlavələr etmişdir.

Beləliklə, fəlsəfə ilk dəfə yarandıqdan ən ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənən əsas elm sayılırdı. Hərçənd ki, müxtəlif elmlərin sürətli inkişafı ilə əlaqədar fəlsəfə son zamanlar bir qədər öz mühüm əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır. Lakin son zamanlar elm və texnikanın sürətli inkişafı dövründə yaranan bir çox elmlərin hamısından müəyyən nəticə çıxarmaq üçün fəlsəfənin mühüm rolu daha çox hiss edilir.

Hal-hazırda müxtəlif elmlərin ayrılığından daha çox onların bir-biri ilə sıx əlaqəsi haqqında aparılan kompleks işlər diqqəti cəlb edir. Bu qabiliyyət isə yalnız fəlsəfi təfəkkürə malik olan alimə müyəsər ola bilər.

Həç də təsadüfi deyil ki, C. H. Təqdisi öz elmi işlərində, mühazirələrində daima fəlsəfi təfəkkürə böyük yer verirdi. Onun yüzlərlə elmi əsərləri, monoqrafiyaları və dərsliklərində həmişə fəlsəfi təfəkkürə böyük yer verilmişdir. Onun, xəstəliyin mahiyyətinin öyrənilməsində fəlsəfi və tarixi yanaşma, xəstəliyin mahiyyəti haqqında müasir fəlsəfi anlayış, xəstəliyin məfhumunun evolyusiyasına dair əsərləri vardır.

2.3. M. S. Abdullayevin əsərlərində tibb, tarix və fəlsəfə

Əməkdar elm xadimi, professor Məmmədsadiq Abdullayev (1924-2006) qırxıncı illərin ortalarından, yəni hələ gənclik yaşlarından elmi-tədqiqat işlərinə xüsusi fikir verirdi.

Elmi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən anatomiyanın daha mürəkkəb sahələrindən sayılan sinir sisteminin periferik hissəsinin morfolojiyasını öyrənməklə məşğul olur. Namizədlik dissertasiyasını, vegetativ sinir sisteminin parasimpatik hissəsi ilə bağlı çənəaltı qanqlionun anatomiyasını öyrənməyə həsr etmişdir. Bunla yanaşı o, dilaltı qanqlionu da öyrənmişdir. Bunları tədqiq etmək üçün çoxlu preparatlardan istifadə etmişdir. Çənəaltı qanqlion, onun kökləri və ətraf orqanlarla rəbitəsi 131 preparat üzərində öyrənilmişdir.

Qanqlionun əsas kökü sayılan təbil-dil kökünü ətraflı müayinə etmək üçün dil sinirinin (üçlü sinirin ikincili şaxəsi) və təbil telinin (ara sinirinə aiddir) incə quruluşu aydınlaşdırılmışdır. Histoloji tədqiqatlar zamanı o, qanqlionla bağlı mielinli lifləri də tədqiq etmişdir. Namizədlik dissertasiyasının müdafiəsi başa çatdıqdan sonra M. S. Abdullayev periferik sinirlər sahəsindəki tədqiqatlarını, xüsusilə mielinli sinir liflərini daha geniş və dərinlən öyrənmək fikrinə düşür. Bu işdə ona Leninqrad (Sankt-Peterburq) laboratoriyalarında, xüsusilə professor B. A. Favarskinin laboratoriyasında əldə etdiyi təcrübə çox kömək etmişdir.

O, respublikada periferik sinirlərin mieloarxitektonikası ilə bağlı ilk elmi məqalə ("Bəzi periferik sinirlərin kötükdaxili quruluşu") ilə də 1960-cı ildə çıxış etdi. Lakin sinirlərin incə quruluşunu öyrənmək sahəsində daha ciddi tədqiqatları o, Leninqrad Hərbi Tibb Akademiyasında aparmışdır. Məhz o həmin illərdə (1960-1965) doktorluq dissertasiyasını başlayır, bitirir və müdafiə edir. İki cilddən ibarət həmin dissertasiya gözün hərəkəti aparat sinirlərinin (gözün hərəkəti, blok və uzaqlaşdırıcı sinirləri) incə quruluşuna həsr olunmuşdur. Göstərilən üç sinir beyindən çıxdığı və kəllə boşluğundan keçdiyi yerdə, habelə əzələlərin daxilində hərtərəfli

eksperimental-morfoloji metodlarla tədqiq edilmişdir. Nəticədə bir çox qarışıq məsələlər aydınlaşdırılmış və sinirlərin daxili quruluşu haqqında aydın təsəvvür yaranmışdır. Bu sinirlərin tərkibi həm insanda, həm də eksperimentlə əlaqədar olaraq itdə də öyrənilmişdir. Tədqiqatla bağlı ayrı-ayrı məsələlər haqqında məlumat nəinki respublika elmi ədəbiyyatında, habelə keçmiş SSRİ-nin böyük şəhərlərində və xarici ölkələrdə də dərc edilmişdir.

1973-ci ildə M. S. Abdullayevin “Gözün hərəki aparat sinirləri” adlı sanballı monoqrafiyası işıq üzə gördü. Monoqrafiyada bir sıra beynəlxalq xarakterli mübahisəli məsələlər işıqlandırılmışdır.

Kitab da ilk dəfə həmin sinirlərin istər xarici, istərsə daxili quruluşunun fərdi xüsusiyyətləri verilir. Bu sinirlərin afferent mənbələri, aralarında rabitə olması ideyası, habelə onların vegetativ sinir sistemi ilə rabitəsi təhlil olunur. Həmin sinirlər həm insanda, həm eksperimental yolla heyvanlarda ətraflı öyrənilmişdir.

Bunları öyrənmək üçün o, 70-ə qədər heyvanlar (itlər) üzərində neyrocərrahlıq əməliyyatları aparmışdır. Kəllə boşluğunda, beyin əsasında gözün bu və ya digər hərəki siniri kəsildikdən sonra itlər yaşayırdı. Dəyişiklik yalnız gözdə baş verirdi və bu dəyişikliklər izlənilirdi. Ümumiyyətlə müasir morfoloji metodların kompleks şəkildə tətbiqi, habelə bu sinirlərin uzun illər öyrənilməsi aşağıdakı məsələləri müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Gözün hərəki, blok və uzaqlaşdırıcı sinirlərinin ekstramedulyar hissələri beyin əsasından başlayaraq göz alması əzələlərinə qədər öyrənilmişdi. Həmin sinirlərin üçlü sinirin birinci şaxəsi ilə rabitəsinin mahiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Gözün hərəki sinirlərinin afferent keçiricilərinin mənşəyi açıqlanmışdır.

Bu sinirlərin vegetativ sinir sistemi ilə o cümlədən kirpik qanqlionu ilə rabitəsi hərtərəfli işıqlandırılmışdır. Həmin sinirlərin çox siqmentli innervasiya məsələləri haqqında geniş yazılmışdır. Onların tərkibindəki mielinli sinir liflərinin morfoloji xüsusiyyətləri aşkar edilmiş, sinir-əzələ nisbətləri müəyyən edilmişdir.

Hər şeydən əvvəl eninəzolaqlı əzələlərin innervasiyası ilə bağlı dünya ədəbiyyatında ciddi mübahisə doğuran bir fakt burada

dəqiqləşdirilmişdir. Qeyd edim ki, bütün məsələlər “Gözün hərəkə aparat sinirləri” monoqrafiyasında tarixi-elmi baxımdan araşdırılır. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, müvafiq incə məsələləri aydınlaşdırmaq üçün mən dəfələrlə M. S. Abdullayevlə görüşmüşdüm; nəticədə çətin anlaşılan fikirlər açıqlanırdı. Mövcud tədris kitablarında hələ də yazılır ki, eninəzolaqlı əzələ lifləri həm animal, həm də vegetativ (simpatik) sinirlərlə innervasiya olunur. Kitabda bu haqda geniş məlumat verilir, bir çox alimlərin adı çəkilir. Əlavə edim ki, bu haqda onun Azərbaycan Tibb jurnalının səhifələrində də (1967 və 1968-ci illərdə) ətraflı çıxış etmişdir. Burada dünya miqyaslı iki alimin adı tez-tez təkrar edilir. Bunlardan biri Hollandiyalı neyrohistoloq Buke, digəri isə sovet neyrofizioloqu L.A.Orbelidir (25.06.1882-09.12.1958).

1909-cu ildən başlayaraq Buke əzələlərin simpatik innervasiyasına konkret toxunaraq yazır ki, hər bir eninəzolaqlı əzələ lifi iki sinir sistemi ilə (somatik və simpatik) innervasiya olunur. Bunlardan biri mielinli (somatik), ikinci isə mielinli lifi müşayət edən mielinsiz lifdir və Buke sonuncuya əlavə lif adı verir. Bu ideya sonralar anatomlar və histoloqların çoxu tərəfindən qəbul olundu və hətta tədris kitablarına da salındı. Mülahizəni möhkəmlətmək üçün morfoloqlar neyrofizioloji tədqiqatlara əl atırlar. Əslində isə onlar L.A.Orbelinin fikrindən düzgün istifadə etmirdilər. M. S. Abdullayev göstərirdi ki, Bukeinin və onun ardıcılılarının (Kunts, 1927; V. N. Murat, 1947; T. N. Rodostina, 1973) fikri düz deyildir; simpatik sinirlər eninəzolaqlı əzələ liflərini bilavasitə innervasiya etmir, onları yalnız animal (somatik) sinirlər innervasiya edir. Təəssüf ki, monoqrafıyanın digər problemləri üzərində dayanmaq imkanı yoxdur. Lakin gətirilən qısa qeydlərdən aydın olur ki, “Gözün hərəkə aparat sinirləri” monoqrafıyası nevrologiya elminə, bütünlükdə oftalmonevrologiya və ümumiyyətlə oftalmologiya sahəsinə yeniliklər gətirmişdir. Kirpik qanqlionu və onun təbiəti haqqında aparılan tədqiqatın nəticələri də monoqrafıyanın geniş profilliyinə sübutdur.

Yetmişinci illərin əvvəllərində Ştutqartda çap olunan jurnallarda M. S. Abdullayevin elmi əsərləri geniş formada nəşr olundu: “Modern Medisina” jurnalı onun “Binokulyar görmə zamanı gözün hərəkəti aparat sinirlərinin morfoloqiyası” və “İdeen des Ekzakten Vissens” jurnalı “Periferik sinirlərin daxili quruluşu” adlı əsərlərini alman dilində çap etdirdi. Hər iki jurnalda həmin məqalələrin sonunda müəllifin dərc olunan problemlər sahəsindəki şəxsi əsərlərinin bəziləri və özü haqqında qısa məlumat verilir.

1972-ci ildə Almaniyanın anatomiya sahəsində məşhur jurnalı sayılan “Anatomischer antsiaynqer” onun “Gözün hərəkəti aparat sinirlərinin morfofunksional xüsusiyyətləri haqqında müasir təsəvvür” adlı daha böyük əsərini dərc etdi. Ətraflı illüstrasiya ilə verilən bu məqalə xarici görünüşü ilə də diqqəti cəlb edir. Almaniyada çap olunan bütün məqalələr istər elmi cəhətdən, istərsə də jurnalistik cəhətdən dövrün bütün tələblərinə son dərəcə yüksək səviyyədə cavab verirdi. Məhz həmin dövrlərdən başlayaraq M. S. Abdullayev müxtəlif ölkələrdə keçirilən elmi konqreslərə dəvət olunur. 1973-cü ildə o, Bolqarıstan anatomlarının V konqresində “Gözün hərəkəti aparat sinirlərinin “özge” lifləri haqqında” adlı mövzu ilə məruzə edir. Elə həmin ildə onu Ştutqartda nəşr edilən “İdeen des Ekzakten Vissens” jurnalının redaksiya kollegiyasına üzv seçdilər. 1974-cü ildə həmin jurnal onun “Bəzi kəllə sinirlərinin” topoqrafiyası” adlı başqa bir məqaləsini çap edir. 1975-ci ildə Ştutqartda nəşr olunan jurnal yeniləşdirilir və “Ekzakt” adı ilə buraxılır. M. S. Abdullayev bu jurnalda da redaksiya kollegiyasına üzv seçilir.

1975-ci ildə o, anatomların Yaponiyada keçirilən X Beynəlxalq konqresinə dəvət olunur. Tokioda ingilis dilində “Periferik sinirlərdə postnatal mielinizasiya” adlı məruzə ilə çıxış edir. Göründüyü kimi həmin vaxtlardan başlayaraq M. S. Abdullayev nevrologiyanın yeni morfoloji problemi-mielinizasiya məsələləri ilə məşğul olub. O, bu problem sahəsindəki tədqiqatlarını ömrünün sonuna kimi davam etdirmişdir.

1976-cı ildə onu Almaniyaya dəvət etdilər və orada Rostok şəhərində (Varnemünde) “Postnatal mielinizasiya rəqəmlərlə” adlı

mərizə ilə çıxış etdi. Məruzə maraqla dinlənilmişdi və bir ildən sonra, yəni 1977-ci ildə “Verhand anatomişer qezelşaft” (“Anatomlar cəmiyyətinin xəbərləri”) toplusunda çap edildi. Qeyd olunan məqalədə insan anadan olandan sonra onun sinirlərində mielinli liflərin necə artıb formalaşmasından söhbət gedir. Sonra o, həmin (1977) ildə Polşa anatomlarının XI qurultayına dəvət olundu və Bialastok şəhərində “Miqdari analiz üsulu ilə mielinli liflərin morfoloji və funksional xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi” adlı məruzə ilə çıxış etdi. Mielinli lifləri hərtərəfli öyrənən M. S. Abdullayev onların riyazi analizinə çox fikir verirdi. Bu məruzədən bir il əvvəl o, öz elmi məqaləsində müxtəlif diametrli mielinli liflərə malik sinirlərin funksional xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ötəri orta diametrli modernləşdirilmiş lifləri (dx) müəyyən etmək qərarına gəlir və bunun üçün xüsusi formul da təklif etmişdir. Bu formul əsasında təkamül prosesində mielinli liflərin diferensiasiya dərəcəsini və funksional dəyişiklik zamanı bu liflərdə impulsun nəql olunması dərəcəsində baş verən irəliləyişi aşkara çıxarırdı.

1978-ci ildə onu Koşitse şəhərində keçirilən Çexoslovakiya anatomlarının XXI konqresində Sovet ölkəsinin yeganə nümayəndəsi kimi iştirak edib, və birinci gün konqresin plenar iclasında “Qan cərəyanı pozulanda sinirlərin regenerasiyası zamanı mielinləşmənin gedişi” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

M. S. Abdullayevin Beynəlxalq elmi-fəaliyyətində ən böyük hadisə 1979-cu ildə baş vermişdir. Həmin ilin sentyabrında Avropa anatomları özlərinin V konqresini Praqa şəhərində keçirildi. Həmin konqres onu həm məruzəçi kimi dəvət etdi, həm də periferik sinirlərin incə quruluşunu öyrənmək sahəsində onun görkəmli alim olduğunu nəzərə alaraq konqresin müvafiq bölgəsinə birinci sədr təyin etmişdilər.

M. S. Abdullayev nevrologiya sahəsində geniş miqyaslı təcrübələr aparmışdır.

Bu vaxta qədər elmə sinir liflərinin yalnız bir degenerasiya forması məlum idi; onu da 150 il bundan əvvəl ingilis alimi Uoller (Valler) kəşf etmişdir. Uoller qurbağa və digər heyvanlarda siniri

kəsir, görür ki, onun periferik hissəsi öldü (yəni degenerasiyaya uğradı), mərkəzi hissə qaldı. Uollar degenerasiyasının baş verməsi üçün sinir mütləq kəsilməlidir. Mərkəzi hissə ölmür, ona görə ki, o müvafiq hüceyrə cismi ilə öz rəbitəsini itirmir. Bu degenerasiya son illərə qədər elmə məlum olan yeganə degenerasiya forması idi. Həmin degenerasiya haqqında B. S. Doynikov belə yazır: “Öz mərkəzlərindən ayrılan sinir lifləri degenerasiya edir, lakin mərkəzlə rəbitəsini itirməyən liflər degenerasiyaya uğramırlar”.

1985-ci ildə M. S. Abdullayev yeni degenerasiya formasını “Qalxan degenerasiya”-nı kəşf etmişdir. Bu elm üçün böyük yenilik idi. Onun kəşf etdiyi degenerasiya xronik işemiya şəraitində baş verirdi. Qidalanması pozulan toxuma ya orqan hissələri dağılanda müvafiq sinir lifləri vəzifədən qalır və degenerasiyaya uğrayır. Proses sinir lifinin ucundan başlayır və tədricən onun hüceyrə cisminə doğru yayılır.

Bu kəşf haqqında müvafiq məlumat müxtəlif ölkələrdə-Rusiya, Almaniya, Ukrayna, Polşa və s. yerlərdə çap edilmişdir. “Qalxan degenerasiya” haqqında o, 1985-ci ildən başlayaraq bir çox şəhərlərdə - Batumidə, Moskvada, Leninqradda, Vinnitsada, Leypsiqdə və nəhayət, Bakıda məruzələrlə çıxış etmişdir.

Hələ 1985-ci ilin oktyabrında o, Leninqradda İ. P. Pavlov adına Fiziologiya İnstitutunda neyronun funksional laboratoriyasında yeni degenerasiya haqqında məruzə ilə çıxış etmişdir. İnstitutun direktoru akademik V.A. Qovirin bu haqda yazırdı; “Bizim institutda professor Abdullayev insanda sinirlərin mieloarxitektonikasına işemiyanın təsiri” adlı məruzə ilə çıxış etdi. Onun öyrəndiyi mövzu istər klinik, istərsə də nəzəri cəhətdən aktualdır. Tədqiqat elektron mikroskopiyasını cəlb etməklə klassik neyrohistoloji metodlarla aparılır. Müxtəlif mielinli liflərin işemiya zamanı zədələnməsinin quruluş mexanizmlərinə dair yeni məlumat əldə etmiş və “Qalxan degenerasiya” haqqında yeni təsəvvür yaratmışdır”.

Akademik V. V. Kupriyanov yazır ki; “M. S. Abdullayevin məqalələri və məruzələri istər ölkəmizin, istər xarici ölkələrin mü-

təxəssis nevroloqlarında böyük maraq oyatdı. O, “Qalxan degenerasiya” adlı yeni konsepsiya təklif etmişdir. Bu kəsilməmiş periferik sinirlərdə müşahidə edilən Uoller degenerasiyasından fərqlənir”.

1997-ci ilin noyabr ayında İ. P. Pavlov adına Sankt-Peterburq Dövlət Tibb Universitetinin normal anatomiya kafedrasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Müasir morfolojiyanın fundamental və tətbiqi aspektləri” adlı kitabında M. S. Abdullayevin “Qalxan degenerasiyanın labüd olması haqda” («О неизбежности восходящей дегенерации нервов») adlı məqaləsi çap olundu.

Beləliklə, indi nevrologiya elminə iki degenerasiya forması məlumdur; bunlardan biri Uoller degenerasiyası adlanır və bu elmə XIX əsrin ortalarında daxil edilmişdir. Əsas və prinsipial məsələ ondadır ki, Uoller degenerasiyası təsadüfi halda və yalnız müvafiq xəstəlik nəticəsində bəzi adamlarda, yəni nadir hallarda baş verir. Bunun səbəbi vardır, belə ki, həmin şəxsdə hansısa sinir zədələnilir, daha doğrusu öz bütövlüyünü itirir. Nəticədə zədələnen, yəni kəsilən sinirin yalnız bir periferik hissəsində belə degenerasiya baş verir. Sinirin mərkəzi hissəsi nəinki zədələnmir, əksinə o yenidən uzana bilir və sinirin dağılan periferik hissəsini hətta müəyyən qədər əvəz də edə bilər.

M. S. Abdullayev degenerasiyanın əvvəl işemiya şəraitində baş verən formasını (patoloji formasını) müəyyən etmişdir və bu haqda keçmiş Sovet dövrünün ən məşhur morfoloji jurnalı sayılan “Arxiv anatomii, qistoloqii i embrioloqii” jurnalında (1988, № 4) ətraflı məlumat verilmişdir. Mən həmin məqalə ilə tanış oldum; orada degenerasiyanın yalnız işemiya şəraitində müşahidə edilən forması qeyd edilir. Qalxan degenerasiyanın ikinci, yəni fizioloji forması haqda o məqalədə heç bir məlumat əks olunmamışdı.

İndi “Qalxan degenerasiya”nın iki forması vardır: fizioloji və patoloji formaları. Patoloji forma haqqında M. S. Abdullayev 1988-ci ildə Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) çap etdirdiyi və yuxarıda adı çəkilən məqalədə, habelə Bakıda “Azərbaycan Tibb jurnalı”nda, yenə 1988-ci ildə (№ 3) ətraflı məlumat verilmişdir. Patoloji forma xəstəliklə, işemiya dəyişiklikləri ilə bağlı olduğu halda,

fizioloji forma yaşla, qocalığa doğru getməklə əlaqədardır. Yetkinlik dövründən sonra bütün insanlarda qalxan degenerasiyanın fizioloji forması müşahidə olunmağa başlayır və qocalığa yaxınlaşdıqca güclənir. “Qalxan degenerasiya”nın bu iki forması əsasında habelə Uoller degenerasiyasını nəzərə alaraq M. S. Abdullayev daha bir yenilik açdı ki, neyron (sinir hüceyrəsi) vegetativ, yəni bitki təbiətinə malikdir. Bütün bunlar haqqında daha ətraflı məlumat onun 2002-ci ildə rus dilində nəşr olunan “Anatomiya tarixində sinirlər və onların mieloarxitektonikası. Sinirlərin qalxan degenerasiyası. “Neyronun vegetativ təbiəti” adlı kitabında daha ətraflı məlumat verilmişdir. Bu monoqrafiyadan mənə bir daha tanış oldu ki, “Qalxan degenerasiya” sadəcə bir kəşf deyildir, elmi qanundur. Nə qədər tibb elmi varsa bu qanunda olacaqdır.

1978-ci ildə M. S. Abdullayev dünyada anatomiya elminin banisi sayılan XVI əsrin ən böyük anatomu Andrey Vezalinin həyatı ilə, onun başına gələn müsibətlərlə yaxından maraqlanmışdır. Əvvəlcə onun meyitlə birlikdə məşhur şəklini böyüdüüb öz otağında asmaq istəyib, sonra xüsusi ilə 1979-cu ilin ikinci yarısında başlayaraq Andrey Vezalinin həyatını, bioqrafiyasının incəliklərini daha dərinləndirən öyrənmək istəyir. Bu haqda o, özü belə qeyd edir; “Mən onun həyat və fəaliyyəti ilə maraqlanarkən istər-istəməz ikinci əsrin ən böyük anatomu Qaleni öyrənməli oldum. Qalensə məni Aristotel dövrünə qaytardı. Eramızdan əvvəlki IV əsrdə yaşayan Aristoteli indiyə qədər mən böyük filosof kimi tanıyırdım. Onun anatomiya ilə yaxından məşğul olması haqda məndə ətraflı məlumat yox idi. Təəssüf ki, məsələ yalnız mənim üçün deyil, dünya anatomları üçün də belə idi. Buna görə də anatomiyanın ən məşhur tədris kitablarında, habelə mövcud ensiklopediyalarda qədim yunan filosofunun anatomik fikirləri haqqında aydın təsəvvür yoxdur. Bu hələ azdır-onun haqqında hətta düzgün olmayan, yanlış məlumatlar da verilir. Müxtəlif dillərdə yazılan müasir kitablarda göstərilir ki,

sinirləri vətərlərdən ilk dəfə Aristotel ayırmışdır. Əslində isə məsələ əksinədir. Buna bənzər digər məlumatlar da vardır”.

1979-1988-ci illərdə M. S. Abdullayev “Aristotel və aristotelizm anatomiya tarixində” və onun ardınca “Kiçik dövrün böyük faciəsi” adlı iki böyük fəlsəfi-tibbi əsərlərini yazmışdır; rus dilində yazılan bu kitablar ardıcıl olaraq 1988 və 1992-ci illərdə nəşr edilmişdir. Bu iki əsərdə müəllif filosofların müxtəlif baxışlarını anatomiya elmində araşdıraraq dünya alimlərinin marağına səbəb olan məlumatlar əldə etmiş və nəticədə Aristotelin anatomiya elmi sahəsindəki fəaliyyətini böyük məhsuldarlıqla qələmə almışdır.

“Aristotel və aristotelizm anatomiya tarixində” adlı monoqrafiyanın elmi redaktoru akademik V. V. Kupriyanov haqlı olaraq göstərir ki, “Aristotelin anatomiya sahəsindəki xidmətləri indiyədək öyrənilməmişdir. Bu məsələni professor M. S. Abdullayev başa vurdu. Monoqrafiyada insanın və heyvanın quruluşunu öyrənmək məsələlərinin ziddiyyətli və mürəkkəb tarixi yolları təhlil olunur”. Həmin monoqrafiyada redaktor qeyd edir ki, “Kitabda əhatə olunan məsələlər çox genişdir, başlıca məsələ isə odur ki, həmin kitabda insanı dərk etməyin təbii-elmi yolu sahəsində Aristotelin yeri müəyyən edilmişdir”. Daha sonra V. V. Kupriyanov yazır ki, “Bu kitabla tanış olan oxucu yeni insanın formalaşması yollarını axtarmaq işində lazımi nəticələr əldə edə bilər”.

Professor C. T. Əhmədli və akademik D. V. Hacıyev “Aristotel və aristotelizm anatomiya tarixində” adlı monoqrafiyaya yazdıqları rəydə göstərirlər ki; “Bu kitabda çox böyük sayda elmi ədəbiyyat və birinci növbədə Aristotelin elmi əsərləri, xüsusilə “Heyvanların tarixi”, “Heyvanların hissələrinə dair” və sair bioloji əsərlər səlahiyyətli və əsaslı şəkildə müsəffəl təhlil edilmişdir”.

Qədim dövrün ən zəngin ensiklopedik təfəkkürünə malik olan Aristotelin anatomiya sahəsindəki xidmətlərini müəyyənləşdirmək üçün M. S. Abdullayev eramızdan daha əvvəlki dövrdə anatomiya haqqındakı mövcud mülahizələri tədqiq edir. Əsərdə Heraklitdən (e. ə. 535-475) başlayaraq Qədim Yunanıstanın məşhur alimlərinin xidmətləri, o cümlədən Alkmeonun (e. ə. V əsr), Empedoklun (e. ə.

490-430), Hippokratın, Diogenin (e. ə. 412-323), Platonun və başqalarının xidmətləri tədqiq olunur. Burada Empedoklu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun hər iki poemasında olan anatomik, bioloji fikirlər ətraflı təhlil edilir. Həmin poemadan poetik misallar kitabda verilir. Yalnız bunlardan sonra bəşərin fikir xəzinəsinin ən böyük incisi Aristotelin anatomik xidmətləri aşkar edilə bilər. Filosofun anatomik fikirləri monoqrafiyada ətraflı izah edilir. Onlarla tanış olarkən müəyyən olur ki, mövcud kitablarda Aristotelin fikirlərinin düzgün verilməməsinin səbəbləri nədir? Nə üçün kitablarda bu haqda yanlış mülahizələr yaranmışdır. Təkcə sinir-vətər mövzusu deyil, başqa çox ciddi məsələlər də aydın olur. Aristotelin ürək kameraları, onların quruluş prinsipləri və miqdarı haqqında ətraflı məlumatlar təhlil edilir. Yalnız monoqrafiya ilə tanış olduqdan sonra aydın olur ki, Aristotel insan ürəyinin quruluşu və onun kameralarını bilavasitə öyrənmişdir. Ürəyin üç kameralı olduğu haqda onun mülahizələri heç də o demək deyil ki, o, ürəyin bütün dörd kameralarını görməmişdir. Əksinə, Aristotel bunları görüb, lakin onları tamam başqa formada təhlil etmişdir. Kitabı diqqətlə oxumadan filosofun anatomik fikirləri düzgün anlaşılmır.

Prof. C. T. Əhmədli yazır ki; “Bəşərin yaratdığı elm və mədəniyyət binası Aristotelin təfəkkür irsi üzərində yüksəlmişdir”. Əlbəttə Aristotel nəinki tibb sahəsində, hətta bütün elmlər sahəsində misilsiz xidmətləri olan bir şəxsiyyətdir.

Prof. A. Əhədov və B. Bayramov “Faydalı kitab” adlı məqalədə yazırlar ki; “M. S. Abdullayev qeyd edir ki, Aristoteli təkcə anatom, fizik, yaxud filosof adlandırmaq ədalətsizlik olardı. Müasir elmin geniş sahəsinə həsr olunmuş elə bir monumental əsər yoxdur ki, orada Aristotelin adı çəkilməsin.

Prof. D. Y. Hüseyinov qeyd edir ki; ““Aristotel və aristotelizm anatomiya tarixində” əsəri məni valeh etdi. Həmin kitab mənim fikrimcə, müəllifin şah əsəridir və olduqca yüksək səviyyədə yazılmışdır. İlk dəfə Aristotelin anatomik fikirlərini M. S. Abdullayev qələmə almışdır”.

Beləliklə, Aristotelin irsi hələ bundan sonra da təhlil olunacaq və öyrəniləcəkdir. M. S. Abdullayevin “Aristotel və aristotelizm anatomiya tarixində” əsəri nəsildən-nəslə qiymətli bir xəzinə kimi qalacaqdır.

M. S. Abdullayevin ikinci böyük fəlsəfi əsəri “Kiçik dövrənin böyük faciəsi” (1992) monoqrafiyasıdır. Bu əsərdə kiçik qan dövrənin kəşf edilməsi tarixi və həmin tarixdə baş verən hadisələr, ədalətsizliklər və hətta faciəli hadisələr ətraflı surətdə təhlil edilir.

Kiçik qan dövrənin tarixi çox genişdir. Aristoteldən başlayaraq Harveyə qədər (XVII əsrin ingilis alimi) davam edən iki minillik tarix ətraflı işıqlandırılır. Kiçik qan dövrənin ilk dəfə ərəb alimi İbn ən Nafis (XIII əsr) tərəfindən kəşfi və bu kəşfin müxtəlif mənbələrdə düzgün olmayaraq istifadə olunması, İbn ən Nafisin adının 600 il unudulması və s. məsələlər aşkar olunur. Bu tarixdə məşhur alimlərdən Leonardo da Vinçi (1452-1519), Vezali, Mikelancelo (1475-1564), Kolombo (XVI əsr), Migel Servet (1511-1553), və nəhayət Harvey haqqında ətraflı məlumatlar verilir. Nə üçün kiçik qan dövrəni böyük qan dövrəindən əvvəl kəşf edilmişdir? Həmin məsələ aydınlaşdırılır. Onda əsas məqsəd qan dövrəini öyrənmək olmamışdır. Ruhun orqanizmə necə daxil olması və ürəyə necə keçməsinə müəyyənləşdirmək istəyiblər. Çünki o vaxt orqanizmin heç bir fəaliyyəti ruhdan kənarında düşünülürdü. Bu məsələlər kitabda ətraflı təhlil olunur və fəlsəfi mövqedən izah edilir.

Burada ruh haqqında mövcud mülahizələrə geniş yer verilir. C.T. Əhmədli yazır ki; “Bu əsər mifologiyadan dinə, dindən fəlsəfəyə keçən, ruhla bədənin nisbəti probleminin həlli mərhələsini açır”.

M. S. Abdullayevin bu iki monoqrafiyası Azərbaycan elmində tibbin tarixi və fəlsəfəsini mənimsəmək üçün dəyərli mənbədir. Biz əminik ki, nə vaxtsa bu əsərlər Azərbaycan dilinə tərcümə ediləcək, xalqa qiymətli xəzinə kimi qalacaqdır.

1995-ci ildə M.S. Abdullayevin “Füzuli təfəkküründə anatomiya izləri” kitabı işıq üzü görəndə onu ilk dəfə əldə edib oxuyan mən oldum. Və bilməzdim ki, alim ömrünün bu çağında Füzulini

(1483-1556) böyük bir ehtirasla öyrənir və onun anatomik fikirləri barədə kitab yazır.

“Füzuli təfəkküründə anatomiya izləri” adı ilə buraxılan bu əsər sözün tam mənasında yüksək elmi səviyyədə yazılmışdır. Axı Füzuli indiyə qədər böyük şair və filosof kimi tanınıb; onun anatomiya ilə bağlı mülahizələri haqda heç kəs yazmamışdır. Doğrudur, o, hələ əvvəlki yazılarında da (1977-1988) Füzulinin anatomik fikirlərinə toxunmuşdur. Lakin bu kitabda məsələ daha ətraflı təsvir edilir. Müəllif göstərir ki, Füzuli dövründə yəni Renessans dövrünə qədər anatomiyanın fəlsəfi mahiyyəti hələ öz mövqeyini itirməmişdir. Sonra o, əlavə edir ki, müasir anatomiyanın əsası da məhz həmin dövrdə-Füzuli dövründə Avropada (İtaliyanın Padua şəhərində) Vezali tərəfindən qoyulmuşdur. Lakin Bağdadda yaşayan Füzulinin bu işlərdən xəbəri olmayıb. Buna görə də Füzuli Qədim Yunanıstanda əsası qoyulan fəlsəfi anatomiyanın bəzi məsələlərinə toxunur. Belə ki, o vaxtlar (XVI əsr) Bağdad da qədim yunan filosofları çoxdan öyrənilirdi. Füzuli isə həmin filosofları-Herakliti, Empedoklu, Demokriti, Platonu, Aristoteli və başqalarını yaxşı tanıyırdı. Bu haqda “Mətlə”ül-e”tiqad” (“E”tiqata giriş”) əsərində Füzuli öz fikirlərini veribdir ki, bunlar da kitab da ətraflı təhlil edilir.

Bu kitabı yazarkən müəllif Füzulinin başlıca olaraq aşağıdakı əsərlərinə əsaslanıb: “Mətlə”ül-e”tiqad”, “Səhhət və Mərəz”, “Yeddi cam”. Sonra o, əlavə edir: “Əlbəttə, Füzuli anatom olmayıb, bu sahədə elmi axtarışlar aparmayıb və insan meyitlərini tədqiq etmək fikrinə də düşməyib”. Füzuli öz əsərlərində anatomiya izlərini qələmə alanda bəlkə də anatomiya haqqında heç düşünməyibdir. Lakin biz bu əsərləri oxuyarkən onları yenə də başa düşmürdük. M. S. Abdullayevin bu kitabını oxuduqdan sonra Füzulinin anatomiya dair fikirləri haqqında tam məlumat yaranır.

Müəllif göstərir ki, Füzuli anatomiyanın yalnız Renessansdan əvvəlki inkişaf səviyyəsindən danışır. Bu da başlıca olaraq fəlsəfi xarakter daşıyır. Hər şeydən əvvəl Füzuli qədim yunan filosofu və həkimi Empedoklun fikirlərinə müraciət edir. Füzuli göstərir ki, canlı varlıqları, o cümlədən insan orqanizmində quruluş əsasını

dörd ünsür (od, hava, su, torpaq) təşkil edir. Sonra müəllif “Yeddi cam” əsərinə toxunur və əlavə edir: “Füzuli də Empedokl kimi özünün həmin fikirlərini poetik formada və aşağıdakı kimi verir:

Gah tərənəşim yeldən olub,
gülmüşəm hər vaxt,
Bəzən də ki, atəşlər ilə
eylədim ülfət.
Bəzən ulu torpaqdan alıb,
nəşvü-nümanı,
Bəzən də sudan toplayaraq
zövqü-səfanı,
Sərkəştəliyin bayrağını
ərşə ucaltdım,
Şadlıqlar içində göyərüb
qol-budaq atdım”.

Şərdə “hava” sözü yel kimi qeyd olunub. M. S. Abdullayev daha bir incəliyi açıqlayarkən yazır: “Füzuli də dörd element haqqındakı fikirlərində atəşə üstünlük verir. Sonra müəllif istər Empedoklun və istərsə də Füzulinin belə mövqeyinin bizim qədim tariximizlə, yəni “Avesta” ilə bağlı olduğunu geniş izah edir. O, qeyd edir ki, Füzuli də Empedoklda olduğu kimi həmin ünsürlərin bir-birilə birləşməsini “məhəbbətlə” (“Avesta” dili ilə desək, “xeyirlə”) və onların ayrılmasını “ədavətlə”, ya “şərlə” izah etməyə çalışır. Orqanizmin canlılığının ruhdan asılı olduğunu Füzuli də qəbul edir. Bu məsələni M. S. Abdullayev ətraflı təhlil edir və Füzuli təkəkkürü ilə istər Aristotel və istərsə də Platonun mövqeləri arasında qarşılıqlı rabitəni izləyir. Sonra müəllif “Mətlə”ül-e”tiqad” əsərində Füzulinin aşağıdakı fikrini verir: “Bitki mineraldan inkişafı ilə, heyvan bitkidən hərəkəti ilə, insan heyvandan əqli və ixtiyarı ilə ... üstündür”.

Müəllifə görə Füzuli qədim yunan fəlsəfəsinə dərinədən bələd olduğu üçün anatomiyanın təkamül prinsipləri haqda belə düzgün mövqe seçə bilmişdir.

Kitabda göstərilir ki, Füzuli insan orqanizminin vacib orqanları-beyin, ürək, ağciyər, qaraciyər, dalaq və s. orqanlar haqqında

“Səhhət və Mərəz” əsərində allegorik tərzdə ətraflı mülahizələr verir. Bu əsərdə habelə bədənin ayrı-ayrı hissələri-qarın, böyrək, baldır və ümumiyyətlə, ətraflar haqqında da danışılır. Beş duyğu orqanlarının adlarını çəkir və onlara öz münasibətlərini bildirir. Xarici və daxili duyğulardan söz açır. M. S. Abdullayev bütün bu məsələləri müasir anatomiya baxımından məharətlə izah edir.

“Səhhət və Mərəz” əsərində anatomiya izləri daha qabarıqdır. Müəllif göstərir ki, bu əsərdə anatomiya haqqındakı mülahizələr, daha doğrusu insan orqanizmi və onun ayrı-ayrı orqanları başlıca olaraq ruh ilə əlaqəli şəkildə verilir. Füzuli “Səhhət və Mərəz” əsərində orqanizmin adını heç vaxt çəkmir, onu insan adlandırır.

M. S. Abdullayev bu kitabda da Füzulinin ürək haqqındakı mülahizələrinə toxunur və ona xüsusi yer verir. O göstərir ki, Füzuli ürəyə çox vacib və lazımı orqan kimi baxır. Ürəkdə iki növ fəaliyyət izləyir, bir tərəfdə ümid, fərəh, məhəbbət və digər tərəfdə ədavət, qorxu və qəm. Əsas cəhət ondadır ki, Füzuli insanı sağlam görmək istəyir, o, çalışır ki, insanın orqanları norma çərçivəsində işləsin, yəni fərəh, məhəbbət, kinə və ədavətə üstün gəlsin. Bütün bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Füzuli tibb elmini, daha dəqiq desək anatomiyanı bilib və bu haqda müvafiq əsərlərində məlumatlar verir.

Beləliklə, M. S. Abdullayevin “Füzuli təfəkküründə anatomiya izləri” əsəri tibb elminə hədiyyə olmaqla yanaşı, füzulişünaslığa təqdim olunmuş qiymətli tədqiqatdır.

2000-ci ildə M. S. Abdullayevin daha bir sanballı monoqrafiyası “Qalenizm və Renessans anatomiyasının iztirabları” əsəri işıq üzü gördü.

Tibb tarixində bu mühüm problem haqqında ilk dəfə M. S. Abdullayev tədqiqat apardı və tutarlı monoqrafiya qələmə aldı. Əsərdə yalnız tibb elminin ümumiyyətlə anatomiyanın deyil, onunla bilavasitə bağlı olan incəsənətin də renessans dövrünə keçdiyi çətinliklərdən bəhs edir. Yüksək elmi mövqedə və fəlsəfi baxımdan düzgün təhlil edilən bu kitab giriş və üç fəsildən (Qalen və qa-

lenizm: Ərəbdilli mədəniyyət və Erkən Renessans: Avropada Renessans mərhələsi və qalenizm) ibarətdir.

Adı min ildən artıq bir dövrdə əvəzolunmaz sayılan Qalen öz zamanının həqiqətən çox böyük şəxsiyyəti olub, anatomiya sahəsində ən qabaqcıl sırada durub, böyük mövqə tutmağa nail olub. İlk təhsilini yunan dilində alan Qalen həkimlik fəaliyyətini başlıca olaraq İtaliyada-Romada keçirmişdir.

O, dövrün qabaqcıl Universitetlərinin tibb fakültələrində müəllimlər uzun illər anatomiyanı Qalenin kitablarından tədris edirdilər. Buna baxmayaraq ki, Qalen Renessans dövründən xeyli əvvəl II əsrdə yaşamış və kitablarını da o, dövrdə təhsil alan tələbələrə uyğun yazmışdır. Lakin Qalenin yazdığı anatomiya on beş əsr, yəni XVII əsrə qədər əsas dərslik sayılmışdır.

Öz əsərlərini yunan dilində qələmə alan Qalenin yazıları Renessans dövründə latın dilində nəşr olunmağa başlayır.

Bu həqiqətdir ki, anatomiya tibb elminin açarıdır. Onu dərinlən bilməyən yaxşı həkim ola bilməz. Bu işdə Renessans dövründən əvvəl fəaliyyət göstərən iki mərhələ vardır. Bunlardan biri İsgəndəriyyəçilər dövrü və qalenizm mərhələsidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Renessans dövründə fəaliyyət göstərən həkimlər əsasən qalenizmə istinad ediblər. Qalenizmi bilmədən Renessans dövrü anatomiyanı dərk etmək olmaz.

Beləliklə, M. S. Abdullayevin böyük zəhmətlə qələmə aldığı “Qalenizm və Renessans anatomiyanın iztirabları” monoqrafiyası tibbin tarixi və fəlsəfəsi ilə maraqlananlar üçün etibarlı açıardır.

M. S. Abdullayev uzun illər respublikamızda tibbin tarixini öyrənməklə məşğul olmuşdur. Əsas cəhət odur ki, o, bu problemi çox geniş miqyasda, xalqımızın ümumi tarixi problemləri ilə birlikdə həyata keçirirdi. Qeyd olunanlar haqqında təsəvvür yaratmaq üçün onun bəzi məqalələrinin adını çəkmək kifayətdir: “Azərbaycanda antropologiyanın inkişafa dair” (“Azərbaycan gəncləri” 11.04.1958); “Azərbaycanda ilk anatomik məlumatlar” (müştərək, “Tibb İnstitutunun materialları” Bakı, 1971); “Azərbaycanda anatomiyanın inkişafında erkən dövrlər haqqında” (müştərək, “Azərbay-

can Tibb jurnalı”, 1972, № 4); “Orta əsrlərin sonunda Azərbaycan-
da anatomik təsəvvürlər” (müştərək, “Azərbaycan Tibb jurnalı”
1977, №4); “Vətən anatomiyası tarixində V. İ. Razumovskinin xid-
mətləri” (“Arxiv anatomii, qistoloqii i embrioloqii”, 1982, № 4);
“Aristotelin əsərlərində anatomiya” (“Arxiv anatomii, qistoloqii i
embrioloqii”, 1984, № 3); “Aristotel və sinir sistemi haqqındakı
təsəvvürlərin inkişafı” (“Arxiv anatomii, qistoloqii i embrioloqii”,
1984, № 9); “Tənəffüs və tənəffüs orqanları Aristotel anlamında”
 (“Azərbaycan Tibb jurnalı”, 1987, № 7); “Tibb tariximizin vacib
problemləri” (“Təbib” qəzeti, 14.05.1991; 11.06.1991; 25.06.1991);
“Ərəbdilli mədəniyyət və tibb tariximiz” (“Təbib” qəzeti,
14.06.1991; 21.10. 1991); “Fərabî anatomiya tarixində” (“Təbib”
qəzeti, 11.02.1992) və s. Mən bu əsərlər üzərində ətraflı dayanmaq
istəmirəm, çünki onların adlarında qaldırılan problemlər haqqında
təsəvvür yaratmaq çətin deyildir.

Azərbaycan alimləri yaxşı bilirlər ki, Bakıda 1919-cu ildə təş-
kil edilən ilk ali tədris ocağının-Bakı Dövlət Universitetinin rektoru
prof. V. İ. Razumovskinin 125 illiyi münasibəti ilə Rusiyanın məş-
hur elmi jurnalı (“Arxiv anatomii, qistoloqii i embrioloqii”) yalnız
M. S. Abdullayevin məqaləsini (1982, № 8) Leninqradda nəşr etdi.

2003-cü ildə M. S. Abdullayevin “Tibb tarixində məni maraq-
landıran bəzi şəxsiyyətlər və problemlər” adlı növbəti kitabı oxucu-
ların müzakirəsinə verildi.

Bu kitab müəllifin 1956-cı ildən tutmuş son dövrlərə qədər çap
olunan tibb elminin görkəmli şəxsiyyətləri (V. P. Vorobyov,
P. F. Lesqaft, V. İ. Razumovski, V. N. Tonkov, V. N. Şefkunenko,
H. K. Əliyev, Ə. M. Əliyev, Ü. S. Musabəyova, K. Ə. Balakışiyev,
S. Ə. Həsənov, V. Y. Axundov və b.) və tibbin digər problemləri ilə
bağlı olan məqalələrinin böyük bir qismini əhatə edir. Məqalələr
əsasən o dövrdə hansı dildə (azərbaycan, rus, alman və ingilis) nəşr
olunubsa, o dildə də kitaba daxil edilib.

Beləliklə, M.S.Abdullayevin əsərlərinə nəzər saldıqda görü-
rük ki, bu əsərlərin böyük bir qismi tibbin tarixinə və fəlsəfəsinə
həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdəki araşdırmalar sübut edir ki, bu
xəzinə hələ bundan sonra daha dərin tədqiqatlara möhtacdır.

NƏTİCƏ

Şərqi görkəmli alim və həkimlərinin adı artıq XIII əsrdən başlayaraq ərəb dünyasından başqa Qərbi ölkələrində də məşhur idilər. Xüsusən, Əbu Nəsr Fərabinin, Ər-Razinin, Əli ibn Abbasın, Əbu Əli İbn Sinanın və başqalarının adları daha çox xatırlanırdı. Bu adlar yalnız Şərqi ölkələrində deyil, Qərbi Əndəlis bölgəsində də çəkilirdi. Bu adların içərisinə İbn Tüfeylin, İbn Rüşdün adları da var idi. Bu adlarla yanaşı onların əsərləri də Avropaya keçdi.

XV əsrdə bu görkəmli Şərqi alimlərinin kitablarının nəşr olunması ilə əlaqədar olaraq 1473-cü ildə Milan və Strasburq şəhərlərində Əbu Əli İbn Sinanın “Tibb qanunu” əsəri ilk dəfə nəşr olundu. Sonra bu əsər dəfələrlə çap olunub, geniş yayıldı. Ondan təxminən səkkiz il sonra 1481-ci ildə Milanda Zəkəriyyə Ər-Razinin “Əlimənsur” və on bir il sonra isə Venesiyada Əli ibn Abbasın “Şahanə kitabı” işıq üzü gördü. Və bundan sonra Ər-Razinin, Əli ibn Abbasın, İbn Rüşdün, İbn Zöhrün və Şərqi digər dahi alimlərinin əsərləri Avropada geniş yayıldı. Renessans dövründə İbn Sinanın “Tibb qanunu” əsəri üstünlük təşkil edərək, başqa alimlərin əsərlərini kölgədə qoydu. XV əsrdə tibb sahəsində ən çox İbn Sinanın adı çəkilirdi. Bu Ferrarinin 1471-ci ildə yazdığı əsər də sübut edilir.

Elm, eramızdan əvvəlki dövrdən XX əsrə qədər bir-birindən tamamilə fərqlənən dörd siyasi-dövlət mərhələsi keçib. Birinci dövr eramızdan əvvəl IX-VII əsrlərdən başlayaraq eramızın VII əsrinin ortalarına qədər davam edən Avesta mərhələsi yaxud Zərdüştlük dövrü adlanır. VII əsrin ortalarından başlayıb X əsrə qədər davam edən ikinci mərhələdə Azərbaycan xalqı əsrlər boyu inandığı Zərdüşt dinindən əl çəkməyə məcbur edildi. Bu da xalqa çox böyük çətinliklər və itkilər hesabına başa gəldi. Üçüncü dövr isə ərəbdilli mədəniyyətin yəni İslam dininin Azərbaycanın hər yerinə yayıldığı mərhələdir. Və sonuncu Sovet dövrü mərhələsidir ki, qısa olmasına baxmayaraq inkişaf etmiş mərhələ hesab edilə bilər.

2007-ci il.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abdullayev M. S. Füzuli təfəkküründə anatomiya izləri. Bakı, “Təbib”, 1995.

2. Abdullayev M. S. Qalenizm və Renessans anatomiyasının iztirabları. Bakı, “Nurlan”, 2000.

3. Abdullayev M. S. Tibb tarixində məni maraqlandıran bəzi şəxsiyyətlər və problemlər. Bakı, “Nurlan”, 2003.

4. Axundov İ. A. Daima insanı öyrənən alim. Bakı, “Ergün”, 1994.

5. Axundov İ. A. Cavad Təqdisi. Bakı, “Elm”, 1997.

6. Axundov İ. A. Füzuli haqqında yeni kitab. Bakı, “Şəfəq” jurnalı, Bakı, 1997, № 3-4, s. 27-28.

7. Axundov İ. A. Yaxın və Orta Şərqdə anatomiya və fiziologiyanın inkişaf tarixindən. İ. P. Pavlovun anadan olmasının 150 illiyinə həsr olunmuş konfransın materialları, Bakı, 1999, s. 111-113.

8. Axundov İ. A. Böyük alim-sadə insan. Bakı, “Nurlan”, 1999.

9. Axundov İ. A. Şərqdə tibbin fəlsəfəsi. Bakı, “Odlar Yurdu Universiteti” qəzeti, 27. 03. 1999.,

10. Axundov İ. A. Müasir tibbin nəzəri əsasları. Bakı, “Nurlan”, 2000.

11. Axundov İ. A. Nəsirəddin Tusi və müasirlik. Xacə Nəsirəddin Tusinin 800 illik yubileyinə həsr edilmiş VIII Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2002, s. 126-128.

12. Axundov İ. A. Məmmədsadiq Abdullayev. Bakı, “Mütərcim”, 2004.

13. Təqdisi C. H., Axundov İ. A. Ağrı və ağrısızlaşdırma. Bakı, “Zaman” qəzeti, 14.10.1995.

14. Təqdisi C. H., Axundov İ. A. Emosiyalar nədir və onu necə idarə etməli? Bakı, “Zaman” qəzeti, 29.12.1998.

15. Təqdisi C. H., Axundov İ. A. Şərqdə islam tibbinin nailiyyətləri. Bakı, “Qütb” jurnalı, 1999, mart, s. 34-36.

16. Təqdisi C. H., Axundov İ. A. Orta əsrlər Şərqində elm akademiyaları. Bakı, “Qütb” jurnalı, 1999, may, s. 32-35.

17. Təqdisi C. H., Axundov İ. A. Atəşpəstlik dövründə tibbin inkişafının tarixi, fəlsəfi əsasları. Bakı, “Söz” jurnalı, 1999, № 5-6, s. 39.

RUS DİLİNDƏ

18. Абдуллаев М. С. Аристотель и аристотелизм в истории анатомии. Баку, «Азернешр», 1988.

19. Абдуллаев М. С. Большая трагедия малого круга. Баку, «Азернешр», 1992.

20. Абдуллаев М.С. Нервы в истории анатомии, их миелоархитектоника. Восходящая дегенерация нервов. Вегетативная природа нейрона. Баку, «Нурлан», 2002.

21. Тагдиси Дж. Г. Вопросы сущности болезни в трудах средневековых ученых Азербайджана. Матер. III Закавказской конфер. историков науке. Тбилиси, 1969.

22. Тагдиси Дж. Г. Вопросы теории медицины в трудах средневековых ученых Востока. Матер. XIII междунар. конгресса по истории науки. Москва, 1971.

23. Тагдиси Дж. Г. Из истории связи философии с медициной на Востоке в средние века. Матер. IV Закавказской конфер. по истории науки, Ереван, 1972.

24. Тагдиси Дж. Г. Историко-гносеологические вопросы теории медицины средневекового Востока. Летопись науки в Азербайджане, Баку, 1974.

25. Тагдиси Дж. Г. Историко –философский анализ понятия о сущности болезни. Летопись науки в Азербайджане, Баку, 1974.

26. Тагдиси Дж. Г. Эмоция, здоровье и болезнь. Азмеджурнал, 1976, №5.

27. Тагдиси Дж. Г. О связи философии и медицины в трудах Ибн-Сины. Тр. III Всесоюзн. Съезда историков медицины. Ташкент, «Медицина», 1980.

28. Тагдиси Дж. Г. и др. Проблема нормы и патологии в современной медицине. Азмеджурнал, 1984, №4.

29. Тагдиси Дж. Г. и др. Некоторые вопросы здоровья в современной медицине. Ж. «Сағламлығ», 1996, №3.

30. Тагдиси Дж. Г. Мамедов Я. Дж. Механизмы выздоровления. Москва, «Знание», 1984.

ƏLYAZMALAR

(AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmalar)

31. Əbdül Məcid Təbib.

“Kitabe müdavat” (“Terapiya haqqında kitab”) № 31944.

32. Əbu Mənsur Hərəvi

“Qərabəddin” № 1270-669.

33. Əbülhəsən Mərağeyi

“Müalicatə münfəridə” № B-24-90

34. İsa əl-Rahi “Tibb”

B-2891.

35. Mahmud İbn İlyas

B-1231

“Qiyasiyyə tibbdə”

3257.

36. Mahmud İbn İlyas

A-576

“Müxtəsər tibb”

10963.

37. Mahmud İbn İlyas

M-23

“Kitabe tibb” (“Tibbnamə”)

2309.

38. Mənsur İbn Məhəmməd

D-58

“Kifayeyi mənsuri” (Tibb)

11502.

39. Mənsur İbn Məhəmməd

B-858

“Kitabe tibb”

11502.

40. Məhəmməd Bərquşari

B-M 84

“Tibbi Nəbəvi”

7209.

41. Məhəmməd Mehdi İbn Nəqi

“Mücərrabad Risaleyi Tibb-Şərəfnamə”

A-151.

42. Möhəzabəddin Təbrizi A-576
 “Kitabə tibbül cəməli” 10963.
43. Məhəmməd Yusif Şirvani M-162
 “Tibbnamə” 162.
44. Məhəmməd Həsən Şirvani B-559
 “Siracil tibb” 2394.
45. Məhəmməd Əkbər Ərzani
 “Tibbi-Əkbər”
 (M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxana)
 H-1828 B-170.
46. Ramazan İbn Şeyx Lənkərani S-42
 “Fərruxnameyi-Camali”. 5304
47. Rəşidəldin Fəzlullah B-70 (1)
 “Came-ül tıvarix” (“Tarixlərin məcmusu”) 2161.
48. Naxçıvani Nəciməddin Əhməd D-98
 “Qanuna komentariyalar” 17028.
49. Yusifi Yusif İbn Məhəmməd Hərəvi
 “Came ÜL Fəviad” (“Xeyirlərin məcmusu”) H-1285-1868.
50. Yusifi Yusif Təbib S-3
 “Fəvaid Əl Məvvada” (“Maddələrin xeyri”) 10275 (IV).
51. Yusifi Yusif Təbib B-2460
 “Tibbi Yusifi şer ilə” 18447.
52. Yusifi Yusif Təbib
 “Qısaca böhranlar haqqında” H-3334.
53. Tusi Nəsirəddin B-5380
 “Risaleyi Tibb” 27057.
54. Tusi Nəsirəddin A-113
 “Cavahirnamə” 11488.
55. Тагдиси Дж. Г. Общая нозология. Рукопись.
56. Тагдиси Дж. Г. Средневековая медицина Востока.
 Рукопись.

BAŞLIQLAR

Giriş	3
I FƏSİL	
Orta əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimlərinin əsərlərində tibbin tarix və fəlsəfə ilə əlaqəsi.....	5
II FƏSİL	
XX əsrdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimlərinin əsərlərində tibbin tarix və fəlsəfə ilə əlaqəsi.....	19
2. 1. C. H. Təqdisinin əsərlərində tibb və onun tarixinə dair aparılan bəzi tədqiqatlar.	19
2. 2. C. H. Təqdisinin əsərlərində tibb ilə fəlsəfənin əlaqəsi.	60
2. 3. M. S. Abdullayevin əsərlərində tibb, tarix və fəlsəfə.	78
Nəticə.....	94
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	95

Ахундов Имран Адиль оглы
Связь медицины с историей и философией
Монография
На азербайджанском языке
Баку – Мутарджим – 2014

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnməş və çap olunmuşdur.*

Чапа имзаланыб: 22.09.2014.
Формат: 60x84 1/16. Гарнитур: Тимес.
Щяъми: 6, 25 ч.в. Тираж: 100. Сифариш № 165.
Гиймяти мцгавиля иля.

—
ТЯРЪЦМЯ
ВЯ НЯШРИЙАТ-ПОЛИГРАФИЯ
МЯРКЯЗИ

Аз 1014, Бакы, РясулРза кц., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
е-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az